

**К. ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ ЖАНА АНЫ ОКУТУУ
УСУЛУ КАФЕДРАСЫ**

АТА МЕКЕНДИН ТАРЫХЫ

**Факультеттер аралык 2-курстун студенттери үчүн
усулдук колдонмо**

КАРАКОЛ, 2016

УДК 94(47)
ББК 63.3(2 Ки)
А 92

ЫМУнун тарых жана туризм
факультетинин окуу-методикалык
кеңешмеси (10.02.2016-ж. №6 токтому)
жана Окуу-методикалык бирикмеси
(26.02.2016-ж. № 6 протоколу) тарабынан
басмага сунуш кылынды

Рецензенттер:

Махмуд Кашгари Барскани атындагы Чыгыш
университетинин тарых илим. доктору, проф.
Ормушев А.С.

К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун тарых жана
туризм факультетинин окутуучусу филос. илим.
канд., доцент Керимкулов Ж. К.

А 92 Ата Мекендин тарыхы: Окуу-усулдук курал.
/Түз.: Каниметов А., Майкаданова Н. К.Тыныстанов ат. ЫМУ. - Каракол,
2016. - 120 б.

ISBN 978-9967-454-88-0

«Ата Мекендин тарыхы» сабагы боюнча түзүлгөн окуу-усулдук
куралда Кыргызстандын байыркы доордон бүгүнкү мезгилге чейинки
тарыхы камтылган. Бул окуу-усулдук курал К. Тыныстанов атындагы
Ысык-Көл мамлекеттик университетинин студенттерине өз алдынча
даярдык үчүн окуу куралы катары сунушталат.

А 0503020911-16
ISBN 978-9967-454-88-0

УДК 94(47)
ББК 63.3(2 Ки)

© Түз.: Каниметов А.К., Майкаданова Н.Т.,2016.
@ К.Тыныстанов ат.ЫМУ,2016.

Киришүү

Тарых калктын ыйык китеби, түпкү ата-бабалардын болочок муундарга калтырган осуяты. Ал мазмун-маңызы жагынан өткөн доор менен болочокту байланыштырган көпүрө. Доорлор ортосундагы күзгү. Адамзат тукуму өткөн замандын үлгү болорлук жагын, кемчилигин тарыхтан таба алат. Тарых улуттун башын кошот, аң-сезимин бийиктетет, өстүрөт. Ар бир жарандын бой тумары, талисманы. Адамзат тамга тааный элек кезде дагы тарыхты билүүгө кызыгып, аны урматтаган. Өз тарыхын билбеген, аны сыйлабаган элдин келечеги жок. Андай улут мамлекет болуп жашай албайт.

Ата Мекендин тарыхы окуу куралы кыргыздардын жана Кыргызстандын байыркы доордон тартып, азыркы учурга чейинки тарыхын ырааттуу баяндоого арналган. Окуу куралында кыргыздардын байыркы мекени, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүн чагылдыруу менен алардын саясий абалы, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты, этаптары, Кыргызстандын аймагында мамлекеттердин калыптанышы, кыргыздардын коңшу элдер менен өз ара байланыштары ошондой эле кыргыз тарыхына салым кошкон тарыхый инсандардын ишмердиги аркылуу сүрөттөлөт.

ТЕМА:1.КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТАШ ЖАНА КОЛО ДООРУ

План:

1. Кыргызстандагы таш доору.
2. Кыргызстандагы коло доору.

1.Кыргызстандагы ачгачкы таш доорунун өнүккөн мезгили жөнүндө так маалыматтар жокко эсе. Бирок таш доору - адамзат тарыхындагы узакка созулган доор, ал адамдардын айбанаттар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыгышынан, тактап айтканда биздин замандын 2,5 млн. жыл мурда башталып 8 миң жылдай мурда аяктаган. Аталган доор маданияттын өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө ылайык байыркы таш доору (полеолит), жаңы таш доору (неолит), ортоңку таш доору (мезолит) – деп бөлүнөт. Таш доору алгачкы жамааттык түзүлүш доорунун көп мезгилин камтыйт.

Болжол менен миллион жыл мурда Кыргызстандын аймагында алгачкы адамдардын үйүрлөрү пайда болгон. Себеби Кыргызстандагы эң байыркы адамдардын издерин археологиялык казууларда табылган таш куралдары аркылуу билебиз.

Байыркы таш доорунда Кыргызстандагы адамдар кадимки эле таштарды бири-бирине ургулап эң жөнөкөй кескичтерди, кылычтарды, учтуу көзөгүчтөрдү, бычактарды жасашкан.

Кыргызстандын аймагындагы табылган эң жөнөкөй таш куралдары б.з.ч. 800-10 миң жылдыктарга таандык. Алар Нарын областындагы Он-Арча суусунун жээгинен, Ысык-Көлдө Балыкчы шаарына жакын жерден, Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасындагы Кожо-Бакырган Сайдан табылган.

Эрте полеолит деп аталган доордо Кыргызстандагы адамдар отту пайдаланууну үйрөнүшкөн. Табигаттын татаал шарттарында жырткыч жаныбарлардан коргонуу үчүн жана жапайы жаныбарларга анчылык кылуу үчүн алгачкы адамдардын үйрү деп аталган майда топторго биригип жашашкан.

Ортоңку палеолит доорунда таш куралдары бир кыйла жакшыртылган. Алай тоо кыркасындагы Даңгирек-Деле капчыгайынан эң байыркы таш талкалоочу жай табылган. Бул өнөрканада мурдагыдан миздүү, учтуу куралдар жасалган. Кыргызстандын эң байыркы тургундары питикантроп жана синантроп типтеринде болгон. Эволюциялык өнүгүшү боюнча «акыл эстүү адам» - «гомо сапиенс» деп аталган. Алар негизинен анчылык менен күн көрүшүп, ар бир үйүрдө 25-30 адам болгон. Ошондой эле өлгөндөрдү жерге жашыруу жөрөлгөсү ортоңку палеолит дооруна пайда болгонун да белгилей кетсек болот.

Соңку полеолит доорунда окумуштуулар расалык топтор жана расалар калыптанган деген ойлорун айтышат. Ошондой эле соңку полеолит доорунда эне бийлигинин коому-материархат өкүм сүргөндүгүн белгилешет.

2. Жаңы таш доору (неолит) б.з.ч. 5-3 миң жылдыктарды камтыган доор. Аталган доордо адамдар дыйканчылык жана мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Социалдык жактан неолит доорунда өндүрүш каражаттарына карата жалпы менчикке, коллективдүү эмгекке негизделген уруулук-жамаат өнүккөн. Таш доорунун акыркы этаптарында таштан жасалган өндүрүштүк курал жакшырып, кой, уй, жылкы сыяктуу айбандар колго үйрөтүлө баштаган. Эмгек куралдары негизинен жез, коло сыяктуу металлдан жасалган. Коомдо аялдарга караганда эркектердин ролу жогорулап, матириархаттын ордуна патриархат (аталык доор) өкүм сүргөн.

Энеолит (лат. Энеус-жес-литос-таш-жез таш доорун түшүндүрөт) доорунда адамдар жез иштетүүнү өздөштүрүшкөн. Жездин алгачкы ачылышы б.з.ч VI миң жылдыкка туура келген. Байыркы кезде жезди иштетүүнүн эки түрүн муздак жана ысык деп колдонушкан.

Колодон жасалган эмгек куралдары, тиричилик буюмдары колдонулган мезгил коло доору деп б.з.ч. II миң жылдыкта башталып I миң жылдыктын башында бүткөн. Коло доорунда Кыргызстандын аймагында эки маданият өнүккөн. Борбордук Теңир-Тоодо, Ысык-Көлдө, Чүй, Талас өрөөндөрүндө көчмөн мал чарбачылыгы менен айрым жерлерде дыйканчылык менен кесиптенишкен. Бул кездеги адамдар Түштүк Сибирдеги элдер уруулар менен байланышта болгон. Тектеш чарбалык маданий эстеликтеринен улам алар Андронов маданиятынын өкүлдөрү деп аталышкан. Себеби Түштүк Сибирде Андронов кыштагынан табылгандыктан Андронов маданияты деп аталып калган. Ал эми Кыргызстандын Түштүгүндө Фергана өрөөнүндө байыркы дыйканчылыкка негизделген экинчи маданият өнүккөн. Ал шартуу түрдө Чуст маданияты деп аталган. Себеби Наманган областынын Чуст кыштагында табылган. Аталган маданияттын өкүлдөрү буудай, арпа, таруу, сулуу өстүрүшкөн. Кол өнөрчүлүгү жакшы өнүккөн, эки маданияттын тең өкүлдөрү европеоид түспөлүндө болушуп, чыгыш-иран тилдеринде сүйлөшкөн деген божомол бар. Жыйынтыктап айтканда, коло доорунда Кыргызстанда металл иштетүү өздөштүрүлгөн. Көчмөн мал чарбачылыгы жана дыйканчылыгы калыптанган.

Тема2.КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАГЫНДАГЫ АЛГАЧКЫ УРУУ СОЮЗДАРЫ, МАМЛЕКЕТТЕР

План:

1. Сактардын уруу союздары.

2. Усун мамлекетти.

3. Даван мамлекети.

1. Сак уруулары б.з.ч. VIII-III кк. Орто Азия жана Казакстандын территориясын ээлеп турган. Жалпы жонунан алар сактар же скифтер деп аталган.

«Сак» деген түшүнүк «эркин адам», «күчтүү эркек» дегенди билдирген.

Орто Азиялык сактар эки уруу союзуна биригишкен. Биринчи союзга массагеттер, абилер, апасиакилер, дебектер, дахилер ж.б. уруулар кирген. Байыркы персиялык булактарда булар «тиграхауд сактары» ал эми байыркы гректерде «ортокарибант сактары», которгондо «шуншугуй калпакчан сактар» делип аталган. Сактардын негизги кесипчилиги малчылык жана дыйканчылык болгон. Алар негизинен европалык раса тибинде болсо да анча-мынча борбордук монголоид аралашмасында болушкан. Көп сандаган археологиялык эстеликтер сак доорунда Кыргызстандын калкынын саны кескин көбөйгөндүгүн далилдейт. Сак уруулары иран тилинде сүйлөшкөн. Алардын этноними кыргыздардын структуралык составында кездешпейт. Бирок сак уруулары кыргыз элине бара-бара кошулган жергиликтүү компонентинин негизги бөлүгүн түзүшкөн.

2. Усундар адагенде Чыгыш Түркестанга жакын гунн (хунн) мамлекетинин батыш чек араларында жашашкан. Алар биздин доорго чейинки экинчи кылымдын орто ченинде Жети-Суу жана Тянь-Шань тоолоруна көчүп келишкен. Усун этнонимин түрк тилинен которгондо «он урук эл» дегенди түшүндүрөт. Усундардын сырткы кебетесине токтолсок алардын сакалдары кызгылт сары, көздөрү көк болуп Түркестандын тургундарынан айырмаланып турган. Усундардын мамлекети социалдык топторго жиктелүү жаңыдан пайда болгон мезгилде түзүлгөн. Уруулук түзүлүштүн таасири катуу сакталган өлкө болгон. Бийлик укумдан-тукумга өтүп мурас катары берилип келген. Усундар жарым-жартылай көчмөндүү болуп, мал багышкан. Усундар коомунда кулчулук өнүккөндүктөн кул ээлөөчүлүк мамлекет деп атасак болот. Усун мамлекетинин борбору Чигу шаары болгон. Ал Ысык-Көлдүн Чыгыш жээгинде орун алган. Археологиялык табылгаларга караганда сак менен усундардын өлүк көмүү үрп адаттары окшош болгон. Окумуштуулардын айрым бөлүгү усундарды түрк группасына кошсо, айрымдарынын пикири боюнча иран тилинде сүйлөшкөн деп, ойлорун айтышат. Усундар сары уйшун деген этноним менен казак кыргыз элинин составына кошулушкан.

3. Кытай тарыхый булактарында Давань б.з.ч. II-I кылымдарда Фергана өрөөнүндө көз каранды эмес күчтүү мамлекет болгондугу жөнүндө маалыматтар жазылган. Ошондой эле Давань мамлекетинин тарыхы менен маданияты кеңири маалымдалган. Анда мамлекеттик структура калыптанган да көчмөн усун уруулары менен тыгыз байланышы бар өз алдынча гүлдөп, өнүккөн мамлекет болгон. Давань мамлекетинин калкы дыйканчылыкты өнүктүрүшкөн. Алар кеңири аянттарды ээлеген жүзүм өстүрүшкөн, талааларга беде эгишкен. Давань мамлекетинде жалпысынан жетимишке жакын шаарлар болгон алардын борбору катары Эрши шаары эсептелинген. Шаарларды катар-катар курулган чеп айланта курчап турган. Анын борбордук бөлүгүндө калың дубалдар, бийик мунаралар бологон. Дубалдар менен мунаралар бышпаган кыштан тургузулган. Давань мамлекетинде коомдук мамилелер таптык мүнөздө болгон. Мамлекетти падышалардын династиясы башкарган, бирок алардын бийлиги айыл аксакалдар кеңеши менен чектелип турган. Чарба иштеринде кулдарды иштетишкен, бирок кул ээлөөчүлүк басымдуулук кылган эмес.

Тема:3.КЫРГЫЗСТАНДАГЫ БАЙЫРКЫ ТҮРК КАГАНДЫКТАРЫ

План:

- 1. Түрк кагандыгы.**
- 2. Түргөш кагандыгы.**
- 3. Карлук кагандыгы.**

1.Түрк элдеринин орто кылымдагы мамлекетинин жаралышында, аларды теле жана ту-кйу деген аттар менен белгилүү болгондугун билебиз. Борбордук Азияда байыркы эки көчмөн уруу түрктөрдүн тарыхында негизги ролду ойногон, алардын түпкү теги хунну жана динлин уруулары менен байланыштуу болгон.

Түрктөрдүн чыгышы жөнүндө кытай тарыхый булактарында кездешет. Кытай жыл наамаларындагы эң алгачкы ирет кездешкен «түрк» этноними 546-жылга таандык. Негизинен түрк каганаты Борбордук Азияда VI кылымдын ортосунда, тактап айтканда 552-жылы түзүлгөн. Негиздөөчүсү Бумын каган болгон. Ал башка мамлекеттер менен соода жана элчилик байланыштарын түзгөн. Түрк каганатында мамлекеттик бийлик мурастан мураска калган. Кийин Бумындын мураскор уулдарынын бири Мукан кагандын мезгилинде түрктөр саясий жактан жогорулаган. 572-жылы Мукан каган өлгөн, ордуна мураскор деп аталган иниси Таспар каган болгон, да борбордук бийликти бекем кармап турган. Ал өлгөндөн кийин уруулар арасында көтөрүлүштөр күчөп, такты үчүн күрөш тынымсыз болуп турган. 581-583-жылдары каганатта жут болуп, турмуш тиричиликтери кыйындаган. Нандын оордуна малдын сөөгүнүн

майдаланган унун пайдаланышкан. Мукан кагандын реформасы боюнча тактыны баласы эмес иниси ээлеген. 581-588-жылдарда түрк каганаты саясий жактан начарлап, ички жана сырткы себептердин натыйжасында Улуу түрк каганаты 603-жылы эки мамлекетке Батыш түрк каганаты жана Чыгыш түрк каганаты болуп экиге бөлүнүп кеткен. Батыш түрктөр өз мамлекетин «он ок эли» он жебе мамлекети деп аташып, административдик саясий борборун Талас өрөөнүнү деп белгилеп, кийин Чүй өрөөнүнө көчүрүшкөн. 618-жылдан тартып Батыш түркаганатынын борбору Суяб шаары эсептелген.

Ал эми Чыгыш түрк каганатынын аймагы 24 дубанга бөлүнгөн.

2.Түргөш түрк уруулары адегенде Монголиянын Алтайдын түштүк-батышында көчүп жүрүшкөн. Түрк каганатынын доорунда алар акырындык менен сүрүлүп, негизинен Жети-Сууну жана Борбордук Теңир-Тоону мекендешкен. VIII кылымдын башында Батыш түрк каганаты саясий жактан начарлаган. Мындан пайдаланып түргөш уруусунун башкаруучусу 704 жылы Бага-Тархан Жети-Сууда жана Борбордук Тянь-Шанда өз бийлигин орноткон. Түргөш уруулары жалпы саны миллиондон ашкан эл болгон. Алар сары жана кара түргөш бирикмелерине бөлүнгөн. Алар өз ара карама-каршылыктарынын натыйжасында түргөш каганатынын саясий абалы начарлаган. VIII кылымдын ортосунда түргөш бийлиги кулап, анын ордуна карлук каганаты түзүлгөн. Тарыхый маалыматтар боюнча түргөштөр тухси жана аз деген эки урууга бөлүнгөн. Акыркы этноним кыргыз элинин составында азык деген ат менен белгилүү болгон.

3.Тарыхый маалыматтарга караганда карлук уруулары VII-VIII кылымдарда Батыш-Алтайда, Иртыш дарыясынын боюнда жана Жунгария аймагында көчүп жүрүшкөн. 746-жылы карлуктар уйгур каганатынын кысымы астында Жети-Сууга көчүп келишкен. 766-жылы карлук урууларынын бийлиги чыңдалып, феодалдык мамилелер, шаар-кыштактар, кол өнөрчүлүгү, соодасы өнүгө баштаган. Карлуктардын ортосунда байланыш күчөгөн.

IX-X кылымдарда араб-перс авторлорунун эмгектеринде карлук каганатындагы көп сандагы шаарлар, кыштактар жана караван сарайлар катталган, алар тууралуу балуу маалыматтар жазылган. Мисалы: Кыргызстандын аймагындагы Ош, Өзгөн, Ат-Башы, Суяб, Баласагын, Төмөнкү Барскоон жазылган. Карлуктардын түндүгүндөгү административдик борбору ири шаар Суяб жана Баласагын, түштүгүндө административдик борбору Ош жана Өзгөн болгон.

Улуу жибек жолунун өнүккөн мезгили карлук каганатынын дооруна туш келген. X кылымдын биринчи жарымында карлук каганатында бирдиктүү, борборлошкон бийлик жоюлуп, ар бир уруулар, шаарлар өз алдынча болуп кетишкен. 940-жылдарда карлуктардын үстөмдүгү кулаган, да чигил жол башчылары жетекчилик кылган Караханилер каганаты түзүлгөн.

Тема:4.БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ ҮСТӨМДҮК ҮЧҮН КҮРӨШ. УЛУУ КЫРГЫЗ ДӨӨЛӨТҮ

План:

- 1. Енисейдеги кыргыз мамлекетинин калыптанышы. Барсбек каган.**
- 2. Енисей улуу кыргыз дөөлөтү.**

1. Енисей кыргыздары кытай тарыхый булактарында хягас, гяньгунь сыяктуу терминдер менен белгилүү. Алар VI-IX кылымдарда Түштүк Сибирде жана Борбордук Азияда өздөрүнүн мамлекеттүүлүгүн негиздешкен. Енисей кыргыз мамлекети өзүнүн өнүгүшүндө бир нече тарыхый доорду башынан өткөргөн. Алар жалпысынан көчмөн турмушта жашашкан. Айрымдары таш коргондорду куруп, таш плиталар менен айланта урулган дубал тосушкан, о.э жоокерчиликтин ыгын өз заманына жараша өздөштүрүп, жаш кезинен эле согушка даярданышкан. 17-50 жашка чейинки эркектер согуш милдетин мойнуна алган. 60-70 жашка келгендер да согушка аралашышкан.

Кыргыз коому өнүккөн мал чарбачылыгы менен катар жер иштетип, аң улоо, балык кармоо менен кесип кылышкан. Аларда зергерчилик жана кен иштетүү өнүккөн.

V кылымдын аягында Енисей кыргыз каганаты түзүлүп, саясий күчү жылдан-жылга узарып, алардын коому жана маданияты өнүккөн. Бул каганат кыргыз тарыхындагы эң алгачкы күчтүү патриархалдык мамлекет болуп эсептелинген. Алар мамлекет башчысын Ажо деп аташкан. VI кылымдын аягында кыргыздар өтө күчтүү мамлекетин курган. Анын чек арасы чыгышта Байкал көлүнө, Түштүктө Чыгыш Түркөстанга чейинки аралыкты ээлеген. Башкаруу системасы алты баскычка бөлүнгөн. Бул доордо кыргыз хандыгы өзүнүн системалуу үстөмдүгүн куруу менен бирге эң катуу закондорду бекиткен. Мисалы: согуштан качкандардын, өз милдетин аткара албаган малчылардын, мамлекет иштери жөнүндө ушак айткандардын, уурулук кылгандардын баштары кесилген. Баласы уруулук кылса анын башын атасы өлгөнчө мойнуна асып жүргөн.

Енисей кыргыз мамлекетинде кулчулук жакшы өнүккөн. Алар согуш туткундары жана Саян-Алтай тоо жакаларындагы токойлордон кармалып келген этникалык топтордон болгон. Жүздөгөн жылдар бою Саян кырка тоосу, Енисей кыргыздарынын этникалык саясий чек арасы болуп эсептелинген. 562-жылы Енисей кыргыз мамлекетин түрк каганаты басып алган. Алар түрк каганатынын аскерлерин тамак-аш, согуш куралдары жана турмуш буюмдары менен камсыз кылып турган. Түрктөрдүн бийлиги өтө кардуу болгондуктан, кыргыздар өзүнүн айланасындагы уруулар менен биргелешип түрктөргө сокку берип турган.

Барсбек, Ынанчы Алп Билге VIII- к. башында Енисейдеги кыргыз кагандыгынын башкаруучусу болгон. 688-жылы Барсбек кыргыздардан күчтүү аскер топтоп, түрктөргө коркунуч туудурган. Натыйжада

түрктөрдүн каганы Капаган кыргыздардын коркунучун жою максатында Енисейге карай биринчи жортуулун уюштурган, бирок жортуулу ийгиликсиз аяктаган. Кийин алар тынчтык келишимин түзүшкөн. Анын шартына ылайык Капаган Барсбекти каган деп жарыялап, ага өз жээнин аялдыкка берген. Тынчтык келишими түзүлгөнү менен Барсбек түрктөргө каршы саясатын токтоткон эмес.

711-жылы согушта Барсбек түрктөр тарабынан өлтүрүлгөн.

2. Улуу кыргыз дөөлөтү деген түшүнүктү илимге академик В.В.Бартольд киргизген. IX кылымдагы Жазуу булактары, археологиялык материалдар кыргыздардын Борбордук Азияда өз изин калтырганын, кыргыздардын күч-кубатынын реалдуу жогорулашын далилдейт. 795-жылы кыргыз кагандыгы узакка созулуучу согуштарга ылайыкташтырып аскердик-административдик системасын түзүшкөн.

Кыргыздардын тарыхындагы маанилүү окуя 820-жылы болгон. Себеби кыргыздар карлуктардын колдоосуна ээ болушуп, өздөрүнүн уйгур кагандыктарына көз карандысыздыгын жарыялашкан. Кыргыз ажосу 820-жылы өзүн-өзү каган деп жарыялаган. Муну менен кыргыздар Борбордук Азияда гегемондуулука умтула башташкан. Уйгурлар кыргыз ажосуна кылган ишине жооп ирээтинде Енисейге аскерлерин жиберген. Бирок аскерлери жеңилип калган. 840-жылы кыргыз каганы Ордо-Балыкка 100 миң аскерден турган армиясы менен чабуул коюп, уйгур аскерлерин талкалаган. Енисей кыргыздарынын саны бул мезгилде өтө көбөйгөн. Алардын саны 300 миңден 500 миңге жеткендиги анык. Енисей кыргыз кагандыгы мурдагы уйгур кагандыгынын ордун ээлеп, күч-кубаты арткан. Жалпысынан алганда Енисей кыргыз кагандыгынын бул күч алган доору азыркы кыргыз улутунун улут болуп калыптануусу үчүн терең негиз салган феодалдык мезгил болгон. Кыргыз кагандыгы уйгур кагандыгын талкалагандан кийин, өзүнүн саясий түзүлүшүн ирээтеп, бир системалуу бийлик аппаратын түзгөн. Улуу кыргыз дөөлөтүн каган башкарган.

Тема:5. КЫРГЫЗДАРДЫН ӨЗ АЛДЫНЧАЛЫГЫ ҮЧҮН КҮРӨШ

План:

- 1. Караханилер мамлекетинин түзүлүшү.**
- 2. Чынгыз хан. Кыргыздар монгол империясынын тушунда.**
- 3. Кыргыздар Амир-Темир мамлекетинин курамында.**

1. Караханилер каганатынын башында турган династиянын этностук келип чыгышы жөнүндө бирдиктүү пикир ушул убакка чейин жок. Бирок айрым тарыхый булактарда аларды чигил жана ягма урууларынан чыккан деп айтышат. «Караханилер» деген терминди илимге В.В.Григорьев

аталган династиянын акимдеринин ичинен биринчи исламды кабыл алган Сатук-Абд ал-Керим Карахандын титулу боюнча киргизген. Сатук Абд ал-Керимдин исламды кабыл алышы, Караханилер мамлекетинин түзүлүшү жана алгачкы саясий ийгиликтери Борбордук Тянь-Шандын калкынын мусулман динин кабыл алышы менен аяктаган. Ал эми Сатук өзүнүн аталаш агасы Огуль чак хандын ордосунда жашаган жана тарбияланган. 25 жаш курагында өзүнүн жан жоокерлери менен жашыруун ислам дининине өтүп, Кашкардан түндүккө кеткен. Кийин агасынын ордуна бийликке келген. Мусулман динине өткөнгө чейин Борбордук Тянь-Шандын жана Жети-Суунун калкы буддизмди, христиандыкты, шаманизмди тутуп келген. Ал эми көчмөн уруулардын идеологиясында ислам таркагандан кийин да шаманизм бир кыйла роль ойногон. Жаңы динди караханилер күч менен таркаткан. Алар өздөрүнүн жортуулдарын дин үчүн «ыйык согуш» урааны менен башка диндерге каршы күрөшкөн. Сатук Карахан өлгөндөн кийин анын оордуна мураскор уулу Муса бийликке келген да ислам динин мамлекеттик дин катары жарыялаган. Мамлекет ичиндеги чыр чатактардан караханилер мамлекети чыгыш жана батыш болуп эки бөлүккө ажырап кеткен. Чыгыш каганатынын борбору болуп Өзгөн шаары болгон да кийин Самарканд шаарына көчүрүлгөн. Батыш каганаттын борбору Баласагын кийин Кашкар болгон. Эки каганаттын тең, тең укуктагы хандык даражалары болгон.

Байыркы монгол урууларынын бири кара-кидандар эсептелинген. Алар кыргыз жергесинде XII кылымдын башында жашашкан. Алар караханилердин бийлигин кулатып Орто Азиянын жерлерин басып алышкан. Кара-кытайлардын борбору Баласагында болгон. Алар өзүлөрүнүн акча бирдиги тыйынын чыгарышкан. Жети-Суу бүткүл Орто-Азиян монголдор тарабына өткөнгө чейин жашап 1219-жылы кара-кытайлар Чыңгыз хандын карамагына өткөн.

2. Орус элинин тарыхында Чыңгыз ханды түрк уруусунан болгон деп жазышат. Ал эми түрк татар тарыхында угуз түрк уруулары монголдордун арасына келип, алар менен аралаш жашашкан дешет. Чыңгыз хандын атасы Есугей баатырдын кезегинде моңголдор Онон дарыясынын жээгинде жашашкан. 1155-жылы Делпун-Болдан деген жерде Темучин (Чыңгыз хан) төрөлгөн 13-жашында атадан жетим калган да, өгөй атасы Миндик менен дин башкаруучусу Көкчөнүн тарбиясында чоңойгон. Кийин эр жеткенде кытай каганына колго түшүп, анда 10 жыл жашап, качып келген. Келгенден кийин түрк-татар, моңгол элдери менен согушуп, 1206-жылы 46 уруу элди чогултуп курултай өткөрүп (Жеңгис хан, Чын угуз) моңгол мамлекетин империя деп өзүнө Чыңгыз хан титулун алган. Ошентип моңголдордун боржигин уруусунан чыккан акылдуу, куу, каардуу Чыңгыз хан кыңк этпей уккан колдоочуларга таянып күчтүү жана бекем тартиптүү аскер түзгөн. Ал жерлерин кеңейтип, кошуна элдердин баарын өзүнө баш

ийдиртет 1207-жылы Чыңгыз хан кыргыздарга элчи жиберген. Кыргыздар согушсуз макул болуп багынып берген. Жаңы күч кубатын чыңдоо жана моңгол феодалдарын байытуу максатында талоончул жортуулдарын уюштуруп келишкен. 1209-жылы кыргыздар моңгол баскынчыларына каршы көтөрүлүш чыгарышкан, натыйжада Чыңгыз хандын аскерлери көтөрүлүштү басып койгон. 1254-жылы кыргыздар кайрадан көтөрүлүшкө чыгып моңгол аскерлерин сүрүп чыгарып 10 жыл бою өз алдынча жашашкан. 1270-жылы моңголдор кайрадан кыргыздардын мамлекетин каратып алган. 1293-жылы Енисей кыргыз мамлекети биротоло кулаган. Енисей кыргыз каганаты кулагандан кийин ага караштуу кыргыз уруулары коңшулаш райондорго Иле өрөөнүнө, Ысык-Көлгө, Тянь-Шань, Таласка көчүп кетип, жергиликтүү кыргыздар менен аралашып кеткен.

3. Орто Азиядагы моңгол бийликтери 1370-жылы Темирлан тарабынан кыйраган. Ал түрктөшкөн моңголдук барлас уруусунан болгон. Темирлан кыргыз тарыхында Аксак Темир, Амир Темир көрөгөч деген аттар менен белгилүү. Ал Чыңгыз хандан кийинки агрессор болгон. 1369-жылы моңголдор арасындагы курултай 36 жашында хан көтөрүлгөн. 15-жылдын ичинде бүткүл Иранды, Багдат, Кавказ, Хива, Афганистан өлкөлөрүн караткан. 71 жашка келгенде 200 миң аскери менен Кытайга аттанып жолдо 1405-жылы февралда өлөт.

1370-71- жылдары Темирлан Тянь-Шандын көптөгөн райондорун өзүнө каратып алган. 1389-жылы Ысык-Көлдү жана Тянь-Шанды толук бойдон өзүнө каратып алган. Темирлан доорунда кыргыз жергеси Моголистан мамлекетинин составында болгон. Темирландын басып алуусу кыргыз урууларынын бирикмеси ыдыраган. Түндүк кыргызстанды Тимурдун небереси Улукбек, Түштүк Кыргызстанды жана Чыгыш Түркстанды экинчи небереси Искендер башкарган.

Тема 6. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН XI-XIX к. БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДА КОҢШУ ЭЛДЕР МЕНЕН БОЛГОН МАМИЛЕСИ

План:

- 1. Мухаммед кыргыздын кыргыздарды бириктириши.**
- 2. Кыргыздардын Жуңгарлар менен болгон күрөшү.**
- 3. Кыргыз-Кытай мамлеси.**

1. Мухаммед кыргыз жөнүндө маалыматтар жазма булактарда жокко-эсе. Санжыраларда Тагай бий деп айтылат. Санжыра боюнча караганда аркадагы оң деп аталган кыргыздардын бары Адигине, Тагайдан таралган дешет.

Бирок ал кыргыз урууларын биринчилерден болуп «оң» жана «сол» каганаттарын бириктирген.

Ал 1508 жылы ак кийизге салынып хан көтөрүлгөн. Ушундан улам ага Мухаммед кыргыз деген ысым ыйгарылган. Ал 1525-жылга дейре башкарып, кыргыздардын мамлекттик бирикмесин, өз алдынча хандык катарында «Кыргыз улусу» деп аталган. 1517-жылы кыргыздарды калмактар басып алган. Калмактар айрым булактарда ойроттор деп берилет.

2. XV-кылымда ойроттордун өз алдынча хандыгы түзүлгөн. Алар «Дөрбөн ойрот-Төрт ойрот» союзунун түзүшкөн да, коңшулаш кыргыз казактарга талоончул жортуулдарын жүргүзүп турушкан. 1627-жылы Ойроттордун ынтымагы ыдырап, бөлүнүп кеткишкен. 1635-жылы калмактардын чорос уруусу ойрот калмактардын кубаттуу мамлекетти-Жунгар хандыгын түзүшкөн. Башында Эрдени Батур турган. Калмак феодалдарынын кыргыздарга биринчи жортуулу 1643-жылы жазында болгон. Экинчи жортуулу 1652-жылы болгон. 1653- жылы Эрдене Батур дүйнөдөн кайтат, анын ордуна жаңы ханы Галдан Бошок келген. Ал 1678-жылы Орто Азияга жана Чыгыш Түркестанга баскынчылык жортуулдардын жүргүзгөн. 1685-90жылдары Галдан Бошок бийликтен кетип анын ордуна Цеван Рабдан Жунгариядагы жогорку бийликти ээлеген. Кыргыздарга калмак феодалдары тынымсыз жортуулдарын жүргүзүп келген. 1727-жылы Кетмен-Төбөлүк кыргыздардын жайыттарын толугу менен өзүлөрүнө каратып алган. 1758-жылы калмактар кытайлар тарабынан Орто Азиядан сүрүлгөн. 1758-60-жылдары солто, саяк сарбагыш саруу кыргыздарынын көпчүлүгү Кетмен-Төбөгө чогулушуп кайрадан өз мекенине көчкөн. XVI кылымда кыргыз урууларынын ар бирине жакын оң канат, сол канат жана ичкилик болуп үч группага бөлүнгөн. Ар бир уруунун өзүнчө ээлеген жерлери, алардын башында турган бийлери, ар бир уруулардын ураандары баатырлары болгон.

3. 1758-жылы кытайлар жуңгарларды жеңгенден кийин 1759-жылы чыгыш Түркестанды алып, Орто Азиядагы хандыктары өзүнө карата баштаган. Кытай агрессиясы барган сайын күчөп Тянь-Шандын батыш тарабынан, Орто Азиядагы Бухара шаарына чейин өзүнө караткан. Кытай империясынын 1796-жылдан баштап аскер күчтөрү алсырай баштаган. Кытай империясына жана жергиликтүү феодалдарынын эзүүсүнө каршы көтөрүлүштөр тынымсыз жүрүп турган. 1814-1816-жылдары кыргыз бийи Турдумаматтын жана уйгур башкаруучусу Зия ад-Диндин жетекчилиги астында Кашкар эли көтөрүлүш чыгарышкан. Бул көтөрүлүштө уйгурлардан тышкары кыргыз кыргыз бийлери да зор роль ойногон. 1820-жылы өзбектердин айрым уруулары кыргыздарга кошулуп, алар менен бирге кытайлардын үстөмдүгүнө каршы күрөш жүргүзгөн. XIX кылымдын ортосунда кытай империясы жана анын жергиликтүү бийлеринин бир кылымдан ашык өкүм сүргөн үстөмдүгү кулаган. Кыргыздар өз жерлеринин ээси болууга жетишкен.

Тема 7. КЫРГЫЗДАР КОКОН ХАНДЫГЫНЫН МЕЗГИЛИНДЕ

План:

1. Кокон хандыгынын пайда болушу. Алардын баскынчылык саясаты

2. Кокон хандыгына каршы көтөрүлүштөр.

1. Мамлекеттик түзүлүш дайыма жылышта өзгөрүүдө жана өнүгүүдө болгон эмес. Эски система жоголуп, анын ордонуна жаңылары пайда болгон. Кыргыз мамлекетинин аймагы кээде айрым бөлүктөргө ажырап, кыргыздар жашаган бардык аймакты дээрлик камтый алган эмес. Ошондуктан кыргыз мамлекетинин тарыхын коңшу мамлекеттердин тарыхынан ажыратып кароо кыйын. XVII кылымдагы кыргыз элинин тарыхы Кокон хандыгынын тарыхы менен байланыштуу.

Кокон хандыгы Орто Азиядагы ири феодалдык мамлекеттердин бири болгон, ал негизинен XVIII экинчи жарымында түзүлгөн. Аталган кылымда Бухара эмиратынан Фергана бөлүнүп кетет да анын аймагында өз бетинче бийлик жүргүзгөн бектердин ээликтери калыптанат. Ал эми 1710-жылы миң уруусунан чыккан өзбек феодалы Шахрух бий кокон хандыгын негиздеп өзүн хан деп жарыялаган. Шахрух бийден тартып Кокондун кийинки бардык хандары каада салт, нарк катары ак кийизге отургузулуп хан көтөрүлүп турган. Кокондогу ордо кишилеринин, хандын жан жөөкөрлөрүнүн, кеңешчилеринин ичинде кыргыз бийлеринин беделі жогору болгон, себеби кокондун алгачкы башкаруучулары менен кыргыздардын мамилеси жакшы болгон. Бирок кокондук бийлик ээлери ар дайым кыргыз жерине көз артып, кыргыздардын үстүнөн өз үстөмдүгүн орнотууга умтулуп келишкен. Мындай максаттарын ишке ашыруу үчүн коконго жакын жашаган кыргыздарга удаа-удаа жортуулдарды уюштуруп турган. Бирок кыргыздарды багындыруу оңойго турган эмес. Түштүк кыргыздарды баш ийдирүү үчүн күрөш узакка созулган, дээрлик 60 жылга жакын убакытты камтыган. (1762-1821). Биринчи болуп кыргыздарга Ирдана бий 1762-жылы кол салган да, Ош шаарын басып алган. Кокондук төрөлөр кээде кыргыздарды тынчтык жолу менен өз тарабына тартуу үчүн аларга ар кандай чин берип, наам даражаларды ыйгарып турган. Бирок кыргыздар кокон баскынчыларына каршы көптөгөн көтөрүлүштөрдү чыгарып келишкен. 1821-жылы кокон ханы Омор хан Кетмен-Төбөнү багындырышы менен Түштүк Кыргыздарды толук караттым деген.

Түндүк Кыргызстанды каратууну Кокон хандыгы Чүй өрөөнүндөгү кыргыздардан баштаган. Түндүк кыргыз жерин Кокон хандыгы 21-жылда өзүнө күч менен караткан. (1810-1831). 1825-жылы Чүй өрөөнүнө 4000 аскер жиберип солто сарбагыш урууларын багындырып зекет-налог төлөөгө мажбур кылган.

Түштүк Кыргызстандын эли Кокон хандыгынын эзүүсүндө 1821-жылдан 1876-жылга чейин 55 жыл, Түндүк Кыргызстандын эли 1825-1863-жылга чейин 38 жыл болгон. Кокондук хандар кыргыз элин каратып алуу

менен өздөрүнүн административдик соода пунктары болгон бир катар согуштук чептерин курушкан. Колониялык бийликти чыңдоо максатында, XIX кылымдын ортосунда Бишкекке 1000 түтүн, Курткага 400 түтүн, Токмокко 200 түтүн, Тогуз-Торого, Жумгалга жана Кара-Балтага жүздөн түтүн өзбектерди көчүрүп келишкен. Кыргыздардын жерлерин өзбек феодалдарына берген. Кыргыздардын территориясы бир нече салык төлөөчү округдарга бөлүштүрүлүп, аларды кокондун бектери башкарып турган. Кокондуктардын налог саясаты жергиликтүү эл үчүн эң эле оор болгон. Налогдун 20дан ашык түрү болгон. Көчмөндөр үчүн эң оор налог зекет аталган. Зекет мусулман закону тарабынан мал төлдөгөн мезгилде апрелде чогултулган. Дан эгиндеринин хараж салыгы алынган. Хараждын көлөмү туруктуу болгон эмес, ар дайым өөдө-ылдый болуп турган. Ошону менен бирге эшен, калпалардын диний салыктары ушур, битир, садага, жаназа ж.б. өз пайдалары үчүн жергиликтүү калктан жыйнап турушкан. Андан сырткары Кокон горнизонун азык-түлүк менен да камсыз кылып туру керек болгон. Мындай кырдаал элдин бир тообунун жерин таштап алыс тоолорго көчүп кетүүлөрүнө аргасыз кылган. Кокон хандыгы кул феодалдардын толук менчигинде болгон. Кул менен күң буюм катарында колдон колго өтүп турган. Аларды аш-тойлордо аттын байгесине да коюшкан.

2. 1821-жылы казактар менен кыргыздардын Кокон хандыгына каршы көтөрүлүшү болгон. Бирок ийгиликсиз аяктаган. 1830-жылы Борбордук Тянь-Шанда Тайлак баатырдын жетекчилиги астында саяк, моголдор, басыз, черик, кушчу урууларынын жигиттеринен куралган 300 аскери Кокондун жазалоочу отряддын жеңип, Куртка сепилин убактылуу ээлеп, кыргыздардын мамлекетин түзүүгө аракет кылышкан. Бирок Тайлак баатырдын бул аракети ишке ашпай калган. Андан кийин Бишкек сепилине жакын жерде кыргыздардын көтөрүлүшү чыккан. Кыргыз урууларынын ар бири Кокон бийлигинен кутулууга аракеттенишкен. Кокон бийлиги болсо өз үстөмдүгүн сактап калуу үчүн бардык чараларды көргөн. Алар кыргыз уруу башчыларына датка деген наамдарды да беришкен. Мисалы Түштүктө Алай өрөөнүндө баргы уругунун башчысы Алымбек Кокон хандыгынан датка деген наамды алган.

Түндүктө солто жана сарбагыш уруулары 1855-жылы зекет салыгын төлөөдөн баш тартышкан. Жыйынтыктап айтканда кыргыз эли кокондуктардын эзүүсүндө жарым кылым убакыт болгон. Кийин кыргыздардын Россияга кошулушу менен Кокон ханы Россияга багынып берген.

Тема:8.КЫРГЫЗСТАНДЫН РОССИЯГА КАРАТЫЛЫШЫ

План:

1.Түркстандагы Россиянын колониялык саясаты

2.Түндүк Кыргызстандын Россияга каратылышы

3.Түштүк Кыргызстандын Россияга каратылышы

1.Россиянын Борбордук Азияга умтулушунун экономикалык жана саясий себеби болгон. Кыргызстанды дегеле бүтүндөй Орто Азияны каратып алуу падышачылыктын жергиликтүү калкка ар кандай салыктарды салуу аркылуу жаңы кирешелерге, эсепсиз көп байлыкка туюнмак.

Россиянын Кыргызстанга көз артып умтулуусу XIX кылымдын орто ченинде бөтөнчө күч алган. Буга бир катар ички-тышкы шарттар шыкак болгон. Ал эми кыргыздардан Россия менен саясий байланыш түзүү аракетин адагенде Чүй боорунда жашаган сарбагыш уруусунун бийи Атаке баатыр жасаган. Атаке баатырдын чечими менен Россияга биринчи элчиликке 1785-жылы 23-августа Абрахман Кучаков жана Шергазы Сибирь генерал губернаторлугуна Атаке баатырдан кат жана эки аргымак, бир кул, үч илбиристин жана беш сүлөөсүндүн терисин тартуулаган. Элчиликтин негизги максаты Россиянын колдоосуна ээ болуу болгон. Себеби кыргыздар Россиянын колдоосуна ээ болуу менен бирге өзлөрүнүн бийликтерин сактап калууга болот деп түшүнүшкөн. Россияга барган алгачкы элчилер көптөгөн кыйынчылыктарды жеңип, өздөрүнүн милдеттерин ийгиликтүү ишке ашырышкан. Кыргыздар менен Россиянын ортосунда туруктуу байланыш түзүлбөсө дагы, кийинки дипломатиялык мамилелердин калыптанышына биринчи кадам жасалган.

2.Сарбагыш менен бугу урууларынын бий-манаптарынын өз ара тирешүүсү алардын тышкы саясатына да терең таасирин тийгизген. Сарбагыш менен бугу уруусунун бай манаптары бир нече жыл бою ич ара тирешип келишкен. 1830-жылы сарбагыш уруусунун манабы Ормон курултай өткөрүп, өзүн хан деп жарыялаган. Көчмөндөрдүн шартына ылайык ак кийизге салып кызыл тебетей кийгизип хан көтөрүшкөн. Бирок бугу уруулары Ормонго баш ийгилери келген эмес.

Ошондуктан ич ара чыр чатактар күч алган. Айрыкча бугу уруусу жабыр тарткан. 1853-жылы күзүндө бугу уруусунун манабы Боронбай Батыш Сибирдеги орус улугуна кат жиберет. Ал Ормон ханга жаккан эмес. 1854-жылы Ормон хан бугулар тарабынан өлтүрүлөт. Ормондун кунун кууган сарбагыштар кайра-кайра жортуул уюштуруп, бугулардын тынчын алган. Мына ушундай коогаландуу шарта бугунун баш манабы Боронбай кыргындан кутулуунун бирден-бир себеби Россиянын букаралыгына өтүү деген бүтүмгө келген.

1854-жылы 26-сентябрда бугулардын элчиси менен Качыбек Шералы уулу 12 манаптын мөөрү менен тамгасы басылган ишеним катты алып, куран кармап ант берүү үчүн Омскиге келген. 1855-жылы 17-январда ант

берүү аземи болгон. Орус бийлиги Боронбайдын эмгегин жогору баалап ага бугунун башкы манабы мансабын жана подполковник чинин ыроологон. Ушул окуядан кийин Ысык-Көл кыргыздардын тарыхында маанилүү окуя катары бааланат. Түндүк кыргыз жерлерине орус чептери курула баштаган. Отурукташуу пункттары даярдалып, орустар көчүп келе баштаган. Ал эми Нарындык кыргыздар орустарга каршылык көрсөтүшкөн. 1868-жылы Нарында жана Караколдо орус чептери курулуп аларда аскер кошуундары тургандан тартып Кыргызстандын түндүгүндө Россиянын бийлиги реалдуу түрдө орногон. Нарындык кыргыздарды каратуу менен Түндүк Кыргызстанды Россия империясына каратуу аяктаган.

3.Кокон хандыгы жоюлган кезде Түштүк Кыргызстандын тоолуу аймактары, Алай ж.б. өрөөндөрү орус мамлекетине каратыла элек болгон. Фергана областынын аскер губернатору М.Д.Скобелев баскынчылык саясатын андан ары улантууну көздөгөн да, согуштук-илимий экспедицияга аттанган. Алай тоолорундагы кармаштар орус аскерлери үчүн өтө ыңгайсыз болгон. 1873-1876-жж. болгон кармашта көтөрүлүшчүлөр баскынчыларга каршы жан аябай катуу каршылык көрсөткөн. Жазалоочулар эч кимди аяган эмес. Балдар, аялдар, кары-картандар кыргынга учураган.

Россияга баш ийүүнү каалабаган Курманжан датка 1876-жылы өз айылы менен Кашкар тарапка көчүп кеткен. 29-июлда Курманжан датканы орус аскерлери М.Д.Скобелевдин лагерине алып келишкен. Курманжан датканын Алайдагы кадыр-баркын жакшы түшүнгөн генерал сый урмат менен тосуп алган. Сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө генерал Курманжан датканын акылына, кыраакылыгына жараша ага «Алай ханышасы» деп баа берген. Кыргызстандын түштүгүн каратуусу тикеден-тике басып алуучулук мүнөздө болгон. Алай кыргыздарынын 1876-ж. аягында орус букаралыгын таануусу менен Түштүк Кыргызстан Россияга биротоло караган.

Тема:9.ПАДЫШАЧЫЛЫКТЫН КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТЫ. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КҮРӨШ.

План:

- 1. Кыргызстандагы падышачылыктын жаңы башкаруу системасы.**
- 2. Падышачылык өкмөтүнүн жер жана салык саясаты.**
- 3. Кыргызстандагы улуттук боштондук күрөш. Анжиян көтөрүлүшү.**
- 4. 1916-жылдагы көтөрүлүш.**

1.Түндүк Кыргызстандын Россияга каратылышы менен падыша өкмөтүнүн башкаруу системасы башталган. Россия дөөлөтүн алгачкы тааныган кыргыз уруулары Батыш Сибирь генерал-губернаторлугуна караштуу Семей областынын Ала-Тоо округуна киришкен. 1865-жылы

февралда Түркстан областы түзүлгөн. Ага Ысык-Көл, Чүй, Талас, Кетмен-Төбө өрөөндөрү, кийин Теңир-Тоо каратылган. Падыша өкмөтүнүн аймактык-административдик бөлүштүрүү саясатынын натыйжасында кыргыз жери Токмок, Ысык-Көл ж.б. уездердин карамагында турган. Кыргызстандын калкы 73 болуштукка бөлүнүп, аларды үч жылдык мөөнөткө шайланган болуштуктар менен старчындар башкарган. Кыргызстанда башкаруу жарым-жартылай аскердик мүнөздө болгон. Областтар менен уезддердин башында падыша офицерлери турган. Орчундуу кылмыш иштери уезддик жана аскер соттору тарабынан каралып, чечим чыгарылган. Кыргызстанды бөлүштүрүү падышачылыктын колониялык бийлигин чындоого багытталганы менен кыргыз элине көптөгөн жаңылыктарды киргизген. Башкарууда Россиялык мыйзамдарга ылайык жогорку жана жергиликтүү бийликтеги баш аламандыкка тыюу салынган.

2. Падыша өкмөтүнүн колонизаторлук саясаты Кыргызстандагы жер маселесин чечүүдө болгон. Себеби Россиянын борбордук бөлүктөрүнө дыйкандар көбөйүп кеткен да, алар негизинен жерсиз жана жумушсуз калган. Ошондуктан Кыргызстан Россиянын составына кошулгандан тартып эле келгин дыйкандарын көчүрүп келе баштаган. Жаңы келген дыйкандарды отурукташтыруу боюнча атайын башкармалыктар түзүлгөн. Россиядан келген орус, украиндерге дыйканчылыкка өтө ыңгайлуу, суусу мол өрөөндөрдү, негизги жолго жакын жерлерди жергиликтүү калктан тартып берген. Келгин дыйкандарга жерди кесип берүүдө жергиликтүү кыргыздардын кызыкчылыгын эске алышкан эмес.

1896-жылы Пишпек жана Прежевальск уездеринде эле 26 орус кыштактары пайда болгон. Жергиликтүү калктан тартып алынган жерди мыйзамдаштыруу үчүн падыша өкмөтү 1891-жылы атайын «талаа жобосун» иштеп чыккан. Ал боюнча кыргыздар көчүп жүргөн жерлердин баарын мамлекеттик деп эсептеген. Мындан жалпы эл, жана дыйканчылык менен кесип кылган карапайым калк өзгөчө жапа чеккен.

Кыргыздар Россияга каратылгандан кийин Кокон хандыгына төлөгөндөй салыктын көп түрүн төлөп турушкан. Алар жергиликтүү шарттарга ылайык салык саясатын кайрадан иштеп чыккан. Мисалы: көчмөн мал чарбачылыгы менен кесип кылган кыргыздар түтүн башына 2 сом 75 тыйындан салык төлөөгө милдеттендирилген. Жер мамлекеттики деп эсептелингендиктен жайылган ар бир малдын туягына да салык алынган. Ал эми отурукташкан калк салыктын эки түрүн төлөгөн. Эгин аянттарына хараж салыгы, мөмө жемиштер өстүрүлгөн жерлерге танаптык салыктар салынып турган. Падышалык өкмөтүнүн алык-салык саясаты калктын турмушун оорлотуп, жакырлануусун ого бетер күчөткөн.

Ошентип падышачылык саясатынын натыйжасында Кыргызстанда капиталисттик мамилелер калыптана баштаган. Тоолуу региондун

социалдык-экономикалык турмушунда колониялык режимдин кыйынчылыктары катар жаңы, прогрессивдүү мүнөздөгү өзгөрүүлөр пайда болгон.

3. Падышачылык колониялык саясаты, орус администрациясынын эзүүсүнүн, улуттук жана социалдык теңсиздиктин күчөшү Кыргызстандагы улуттук боштондук көтөрүлүштүн чыгышына себеп болгон. 1898-жылдагы болгон Анжиян көтөрүлүшү Орто Азиядагы эң ири көтөрүлүш катары тарыхта калган. Анжиян көтөрүлүшүнө катышкан калктын баардыгы өздөрүн мусулманмын деп эсептешкен. Көтөрүлүш көпчүлүк элдин мүдөөсүн, кызыкчылыгын коргогон. Улуттук эзүүгө, теңсиздикке каршы багытталып, элдик улуттук-боштондук мүнөздө болгон.

Анжиян көтөрүлүшү 1898-жылы май айында башталган. Көтөрүлүшкө калктын ар кандай катмары, мусулман дин кызматкерлеринин өкүлдөрү катышкан. Көтөрүлүштүн башында Миң-Дөбө кыштагынын эшени Мадалы Дукчи-эшен же Ийикчи эшен жетекчилик кылган. Ага өзбектер, кыргыздар жана кыпчактардан турган турган 200 дөн ашык адам катышкан. 18-майга караган түнү көтөрүлүшкө чыккан калк Анжиянда турган аскер отрядына чабуул коюшкан. Көтөрүлүшчүлөр шаардын башка бөлүктөрүнө чыкчу телефон байланыштарын үзүшкөн. Жолдо аларга башка кыштактардын да калкы аралашып, аз убакытта эле көтөрүлүшчүлөрдүн саны 2000 адамга жеткен. Көтөрүлүшчүлөр абдан начар куралдангандыктан тез эле жеңилип калган. Бирок айыгышкан кармашта көптөгөн падыша аскерлер жана карапайым калк көз жумган. Натыйжада көтөрүлүшкө катышкандардын көпчүлүгүн сүргүнгө айдаган, айрымдарына өлүм жазасы өкүм кылынган. Анжиян көтөрүлүшү бир эле күн болсо да анын тарыхый мааниси өтө чоң. Себеби: алдын-ала жакшы уюшулбаган, начар куралданган, чачкынды элдик кыймыл улуттук боштондук алгачкы кыймыл болгон. Көтөрүлүш улуттук аң-сезимдин өнүгүшүнө, колониялык бийликке нааразычылыктын андан ары тереңдешине жана кайрадан жаңы кубаттуу боштондук күрөшүнүн бышып жетилишине түрткү берген.

4.1916-жылдагы көтөрүлүш.

1914-жылы башталган дүйнөлүк биринчи согуш, ага Россиянын катышуусу жалпы элдин башына түшкөн кыйынчылык болгон. Кыргыздар да согушка акча, кийим-кече, жылкыларын жөнөтүп турган. 1916-жылдагы падыша өкмөтүнүн указы кабыл алынган. Указ боюнча Түркестан элдеринин 19дан 43кө чейинки эркектерди согуштук коргонуу жумуштарына алуу керек болгон. Ансыз деле эзүүгө, кемсинтүүгө, жеринен ажыраганына араң чыдаган элди биротоло дүрбөткөн. Мурдатан эле колониялык эзүүнүн запкысы жанына баткан эл колуна курал алып, ачыктан-ачык боштондук күрөшкө көтөрүлүүгө аргасыз болгон. Көтөрүлүш 1916-жылы июлда Самаркан областынын Кожент шаарында

башталган. Тез арада Сырдарыя, Фергана областарына тараган. Ал эми Кыргызстанды түндүгүндөгү көтөрүлүш Түркестандын башка чөлкөмдөрүнө караганда өтө курч мүнөздө болгон. Көтөрүлүштү жазалоо үчүн падыша аскерлерин жөнөткөн. Мисалы: 1916-жылы 12-августта жазалоочу кошуун жана ага жардам берген келгин дыйкандар тарабынан көтөрүлүшкө катышпаган тынч элди кары-картандарды, жаш балдарды, аялдарды кыргынга учураткан. Беловодскидеги 500дөн ашуун кыргыздарды көтөрүлүшкө катыштынар деп сарайга камап, эртеси анын баарын мыкаачылык менен өлтүрүшкөн. Ысык-Көлдө Теплоключенко айылында 500 адам өлтүрүлүп, 100дон ашык адамдын сөөгү Аксуу суусуна ыргытышкан. Каракол шаарындагы 700 дунгандан 6 гана адам тирүү калган. Жалпы кырылып калкуу коркунучунан кутулуу үчүн кыргыздар өз жерин таштап Кытайды көздөй үркүшкөн. Азып-тозуп качкан кыргыздарды артынан келген куугун жеткен жеринен кырып, мал мүлкүн талап тоношкон. Үркүн кыш мезгилине туура келгендиктен көптөгөн адамдар көк муз баскан белден өтө албай кыргынга учураган. Кытайлык маалыматтар боюнча кытайга 332 миң адам качып барган. Көтөрүлүштө 200 миңге жакын кыргыздар өлүп, Түндүк Кыргызстандын эли 41,4 % азайган. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш жеңилүүгө учурап, жырткычтык менен басылган. Канчалык жеңилген менен көтөрүлүштүн тарыхый мааниси өтө чоң. Түркстандагы оторчул саясаты үчүн падыша өкмөтү жергиликтүү элден өтө катуу сокку жеген. Түрдүү улуттагы элдер биргелешип, улуттук эзүүгө каршы күрөшкө чыгарын толук түшүнүшкөн. Бирок көтөрүлүштөгү оор жоготуулардын орду бүгүн да толо электей, элдин жүрөгүндөгү кайгы мунду тагы адигиче айыкпагандай сезилет.

Тема:10.ПАДЫШАЧЫЛЫК БИЙЛИКТИН КУЛАШЫ. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН ОРНОШУ.

План:

- 1. Февраль революциясы Кыргызстанда.**
- 2. Кыргызстандагы алгачкы саясий уюмдар.**
- 3. Совет бийлигинин орношу.**

1.Россияда болуп өткөн 1917-жылдагы буржуазиялык-демократиялык февраль революциясы Россияда жашаган жалпы элдердин тарыхында маанилүү окуя болгон. Себеби революция падышалык бийликти жоюп, элге саясий эркиндикти берген. Февраль революциячынын жеңиши тууралуу кабар Кыргызстанга март айында келген. Жумушчулар көп топтолгон жерлерге митингдер демонстрациялар болуп, алар падыша бийликтерин жою, сегиз сааттык жумуш күнүн киргизүү, согушту токтотуу, саясий камактагыларды бошотуу жөнүндөгү талаптар коюлган. Жер жерлерлеги болгон митингдерден кийин түрмөдөгү адамдар бошотулган.

2. 1917-жылы жазында Кыргызстандын калкынын бардык катмарлары саясий турмушка активдүү тартыла баштаган. Көптөгөн социал-демократиялык топтор түзүлгөн. 1917-жылы Пишпекте Абдыкерим Сыдыковдун жетекчилиги астында «Алаш» улуттук партиясынын жергиликтүү бөлүмү түзүлгөн. Аталган партиянын жергиликтүү уюмдарын түзүүгө кыргыз интеллигенттеринин И. Арабева, К. Тыныстанов, Н.Тулин, Д. Сооронбаев, С.Чукин катышкан. «Алаш» партиясынын уюмдары негизинен Түндүк Кыргызстанда түзүлгөн. Ал 1918-ж. жоюлуп, анын өкүлдөрү Совет бийлигине кызмат кылган. Кыргызстандын Түштүгүндө өзбек кыргыз байларынын жана дин кызматкерлеринин өкүлдөрү бириктирген «Шуро-и-Ислам» (Ислам кеңеши) партиясынын жергиликтүү уюму түзүлгөн. Ал март айында Ташкентте түзүлүп, бужуазиялык Россиянын курамында түзүү максатын көздөгөн. Партиянын Кыргызстандагы жергиликтүү уюмун Т. Кудайбергенов жетектеген.

Россия февраль революциясы өзүнүн негизги максатына жеткен эмес. Ал падышалык жеке бийликти жоюп, республикалык түзүлүшкө жол ачкан.

3. 1917-жылы Россияда большевиктер партиясынын ролу жогорулай баштаган. Ташкенттеги 1917-жылы 1-ноябрда совет бийлигинин орношу Орто Азияда, Кыргызстанда совет бийлигинин орнотулушун тездеткен. Кыргызстандын аймагында биринчи болуп Сүлүктү менен Кызыл-Кыяда Совет бийлиги жарыялаган. 1917-жылы декабрда Жалал-Абатта, 1918-жылы январда Ошто Совет бийлиги орногон.

Пржевальск жана Нарын аймагында Совет бийлигин орнотуу курч кырдаалда өткөн. Аларда Кокон автономиялуу өкмөтүнүн куралдуу отрядынын калдыктары талкаланган. Нарын аймагында Совет бийлиги 1918-жылы апрелде орногон. 1918-жылдын июнда Пржевальскиде орногон. Ошентип, 1918-жылдын ортосунда Совет бийлиги Кыргызстандын бардык жерлеринде орнотулган.

Тема:11.СОВЕТ БИЙЛИГИНИН МЕЗГИЛИНДЕГИ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КУРУЛУШ (1917-1940-жж.)

План:

- 1. Советтик агрардык саясаттын башаты, жер-суу реформалары.**
- 2. Жаңы экономикалык саясат.**
- 3. Кыргызстандагы колхоздоштуруу жана көчмөндөрдү отурукташтыруу.**

1. Совет өкмөтү жеңгенден кийин Россиянын чет жакаларындагы элдердин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен алгачкы советтердин агрардык саясаты түзүлгөн. Алгачкы күндөн эле агрардык мамлелери түп-тамырынан бери өзгөрүлө баштаган. Кедей жана орто

дыйкандар төлөнүүчү салыктардан бошотулган. 1918-жылы майда «Түркестанда сугат иштерин уюштуруу боюнча» Декрет кабыл алынган да, сугат иштери боюнча мамлекеттик казынадан 50 млн. сом бөлүнүп берилген.

1920-жылы жер-суу реформасын жүргүзгөн. Жер суу маселеси боюнча орус жана кыргыз дыйкандарынын ортосундагы теңсиздикти жоюуга багытталган. Ал үчүн орус дыйкандарынан ашыкча жерлер алынып, суу баштарына жайгашкан орус кыштактарын жоюу керек болгон. Жер-суу реформасынын биринчи этабы 1921-1922-жж. жүргүзүлгөн. Анда орус жана кыргыз дыйкандарынын жерлеринин өлчөмү теңделип, кыргыз дыйкандарынын саны өскөн жана айдоо жерлер көбөйүп, жерди иштетүү жакшырган.

1923-жылы реформанын экинчи этабы башталган. Анда элди жалпы жерге жайгаштыруу иши жүргүзүлгөн. Отурукташууга өткөн дыйкандарга он жылдык мөөнөт менен айыл чарба шаймандары унаа, үрөн бөлүштүрүлүп, андан сырткары үй, короо-жай куруу үчүн материалдар бекер берилген. Алар мамлекеттик салыктан беш жылга бошотулган. 1925-ж. Кыргызстанда 64 колхоз 6 совхоз болгон.

2. Совет бийлиги орногондон кийин Кыргызстанда мал чарба региону катары гана каралып, аз сандагы гана ишканалар иштеген.

1925-ж. апрелде Чехословакиянын коммунист жумушчуларынын демилгеси менен Бишкек шаарында «Интергельпо» (Өз ара жардам) интернационалдык кооперативдик шериктештиги түзүлгөн. Жаңы экономикалык саясат майда кол өнөрчүлүк ишканаларга продукция өндүрүүгө жана аны сатууга эркиндик берген. 1926-ж. Кыргызстанда 20 мамлекеттик ишканалар иштеген. Биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда 41 жаңы өнөр жай иш канасы ишке киргизилген. Ошондой эле республикада көмүр казып алуунун көлөмү өскөн. Өзгөчө оор өнөр жайы, түстүү металл, машина куруу, курулуш материалдарын, электр энергиясын өндүрүү тармактары өнүккөн.

3. 1930-ж. 5-январда ВКП (б) Борбордук Комитети «Коллективдештирүүнүн темпи жана колхоз курулушунуна мамлекеттик жардам көрсөтүүнүн чаралары жөнүндө» токтом кабыл алган. Коллективдештирүү толук бойдон сталиндик административдик буйрукчул системанын жетекчилиги менен жүргүзүлгөн.

Коллективдештирүү саясатын ишке ашыруу үчүн айыл кыштактарга жардам берүүгө шаарлар, өзгөчө жумушчулар милдеттендирилген. Айрым шаарлар, заводдор жана фабрикалар айыл-кыштактарды шефке алган.

Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүү иши көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу менен кошо бир мезгилде жүргүзүлгөн. Кыргыз өкмөтүнүн чечими менен отурукташтырууга өтүп жаткан чарбаларга жеңилдиктер берилген.

Тема: 12. КЫРГЫЗ МАМЛЕКТИНИН НЕГИЗДЕЛИШИ. ТОТОЛТИТАРДЫК РЕЖИМДИН КҮЧ АЛЫШЫ.

План:

- 1. Улут маселесин чечүүдөгү алгачкы кадамдар.**
- 2. Кыргыз мамлекетинин негизделиши жана өнүгүшү.**
- 3. Кыргызстандагы тоталитардык режим.**

1. 1917-ж. 2-ноябрда Совет өкмөтү «Россия элдеринин укуктарынын декларациясын» жарыялап өзүнүн улут саясатынын негиздерин билдирген. Совет өкмөтү Орто Азияда өздөрүнүн таасирин бекемдөө үчүн 1917-жылы 22-ноябрда «Россиянын жана Чыгыштын мусулман эмгекчилерине» деген үндөөсүн басып чыгып, анда Россия калктын толук эркиндиги жана ар тараптан тең укуктуулугу жарыяланган.

Кыргызстандын аймагында Совет бийлиги орногондон кийин 1916-жылы көтөрүлүшкө катышкан кыргыздарды жазалоо, куугунтуктоо токтогон. Улуттар арасындагы кастык көз караштар акырындык менен жоюлуп, өз ара жардамдашуу, достук мамилелери калыптана баштаган. Кытайга качкан 332 миң кыргыз-казактын 300 миңдейи өз мекенине кайтышкан. Аларга совет бийлиги акчалай жардамдарды көрсөткөн.

1921-жылы Алматыда болгон кеңешмеде Түркестан АССРинин курамында Тоолуу кыргыз областын түзүү маселеси көтөрүлгөн. Бирок аталган маселе чечилбей калган. 1922-жылы кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрү Ю.Абдрахманов, И.Арабаев, А. Сыдыковдор кыргыз уезддерин бөлүп өз алдынча тоолуу кыргыз областын түзүү жөнүндө сунушун кайрадан көтөрүшкөн. 1922-ж. 25-мартта Түркестан компартиясынын Борбордук Комитетинин секретариаты Түркестан республикасынын курамындагы Тоолуу Кыргыз областын түзүү чечими кабыл алынган. 1922-ж. декабрда РКП(б) Борбордук Комитети Тоолуу Кыргыз областын түзүү боюнча мурун кабыл алынган бардык документтерди мыйзамсыз деп жарыялаган. Ошентип, кыргыз элинин чекетелген улуттук мамлекеттик бирикме түзүү жөнүндөгү алгачкы аракети ишке ашпай калган.

3.РСФСРдин Бүткүл Россиялык аткаруу комитети 1924-ж. 14-октябрда Бухара, Хива республикаларынын Түркестан АССРинин элдеринин эркине ылайык Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүү жөнүндө токтом кабыл алган. Натыйжада Кара-Кыргыз-Автономиялуу областы түзүлгөн. Област түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда партиялык жана советтик бийлик органдары уюштурулган. 1924-ж. РКП (б) БКнын Саясий бюросу Кара-Кыргыз автономиялуу областынын убактылуу партиялык бюросунун жана революциялык комитетинин курамын бекиткен. РКП (б) Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун 1-секретарлыгына Михаил Каменский, 2-секретары болуп

Юсуп Абдырахманов дайындалган. Областык ревкомунун төрагалыгына Иманалы Айдарбеков бекиген.

Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын уюштуруу съездинде эле ага катышкан делегаттар союздук өкмөткө Кара-Кыргыз Автономиялуу областын Кыргыз Автономиялуу областы деп кайра атоону сунуш кылышкан. 1925-жылы 25-майдагы Аткаруу Комитетинин чечими менен област Кыргыз Автономиялуу областы болуп аталган. Кыргыз АССРи түзүлгөндөн кийин республикада анын конституциясын иштеп чыгышкан. Биринчи конституция 7 бөлүмдөн, 16 главадан жана 97 статьядан турган. Алгачкы конституциянын кабыл алынышы менен Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү жана маңызы толук бекитилген. 1936-ж. 5-декабрда СССРдин Советтеринин VII сьездинде өлкөнүн экинчи конституциясы кабыл алынып, Кыргыз АССРинин ордуна Кыргыз ССРи түзүлүп, СССРдин курамына тең укуктуу союздук республика катары кирген.

3. Партиянын Кыргыз обкомунун ашкере саясатын ооздуктоо үчүн Кыргызстандын советтик 30 кызмакери 1925-жылы июнда РКП (б) БК га жана партиянын Орто Азиялык бюросуна кат жазышып анда партиянын Кыргыз обкомунун иш стилин жана партиянын ыкмаларын, адистерди тандоо саясатын сынга алышкан. Бул документ отуз адам кол койгондуктан «отузчулардын» каты деп аталып калган. Ал каттын уюшуруучулары катары А. Сыдыков менен И. Арабаев партиянын катарынан чыгарылган. Негизинен 1934-жылга чейин Совет бийлигинин жана «элдин душмандарын» партиядан чыгаруу, кызматтан алуу менен гана жазаланган. 1934-ж. 1-декабрдан баштап Сталин өзүнүн оппоненттерин жок кылуу үчүн атууга өкүм кылган.

Борбордо башталган сталиндик линиянын душмандарын Кыргызстанда да жок кылуу керек болгон. 1933-жылы жабылган «Социал Туран партиясынын» ишин кайрадан козгоп чыгышкан. Толук түзүлбөгөн партияга эч тиешеси жок, жазыксыз адамдар атууга кесилген. Алардын ичинде Ю. Абдырахманов, И. Айдарбеков, Т. Айтматов, Б. Исакеев, А. Орозбеков, Ж. Саадаев, Т. Жолдошев, А. Жээнбаев, К. Тыныстанов, О. Тынаев ж.б. кыргыз элинин чыгаан уулдары болгон. Кыргызстандагы партиялык уюм 1934-жылы январдан апрелге чейин 14 миң адамдан 6 миңге кыскарган. 1,5 млн калкы бар Кыргызстандан эле 40 миң адам репрессияланган.

Тема: 13. КЫРГЫЗСТАН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА

План:

1. Кыргызстандык жоокерлердин Улуу Ата Мекендик согуштагы көрсөткөн эрдиктери.

2. Тылдагы күжүрмөн эмгек.

1. Дүйнөлүк үстөмдүккө жетүүнү көздөгөн фашисттик Германия дүйнөлүк экинчи согушту баштап Европанын бир катар мамлекеттерин басып алган да, 1941-ж. 22-июнда СССРге кол салган.

Кыргызстандык жоокерлер согуштун биринчи күнүнөн тартып фашисттик баскынчылар менен баатырларча күрөшүп келишкен. Чек арадагы Брест чебин коргоо үчүн болгон согушта Кыргызстандык В.И.Фурцев катышкан. Белорусиядагы Борисово шаарын коргоодо Н.М. Дмитриев катышып, көрсөткөн эрдиги үчүн Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон. Кыргыз өкмөтү согуштун биринчи күнүнөн эле калкты аскердик жактан окутууга, аскердик бөлүктөрдү түзүүгө киришкен. Кыргызстандык 385-аткычтар дивизиясы, кийин 40-153 аткычтар бригадалары, 2 улуттук атчандар дивизиясы түзүлгөн. Алардын ичинен согушка биринчи болуп Кыргызстан жана Казакстан республикаларынын калкынан түзүлгөн Кыргызстандын аскер комиссары генерал-майор И.В.Панфилов командалык кылган 316 аткычтар дивизиясы кирген. Москваны коргоо үчүн 1941-жылы ноябрда болгон согушта бир ай бою душмандар менен кармашып өздөрүнүн эрдиктерин көрсөтүшкөн. Советтер Союзунун Баатыры деген наам Панфилофчу 28-баатырга берилген. Анын көпчүлүк бөлүгү кыргыз жоокерлери болгон. 1942-ж. августта Дон дарыясынын жээгиндеги салгылашта Чолпонбай Түлөбердиев душмандын дзотун көкүрөгү менен жаап өчпөс эрдик көрсөтүп Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон.

Көп улуттуу Кызыл Армиянын катарында Кыргызстандан барган 300 миң жоокер да Ата Мекенди коргоонун үлгүлөрүн көрсөтүшкөн. Согуштагы эрдиктери үчүн 150 миң Кыргызстандык жоокерлер орден, медалдар менен сыйланышып, 76 жоокер Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болушкан жана 29 жоокер, Даңк орденинин үч баскычын тең алышкан.

2. Кыргызстандын тылындагы эмгекчилери жеке каражаттары аркылуу жардам көрсөтүшүп, фронт үчүн өздөрү чогулткан байлыктарын, эмгек акысынын бир бөлүгүн, баалуу буюмдарын, тамак-аш продукцияларын фронтко жөнөтүшкөн. Кийин жумуш убактысынан тышкары, майрам жана дем алыш күндөрү иштеп, тапкан акчаларын жалпы фронтко деп жиберилген. Согуш мезгилинде Кыргызстандын эли азык-түлүк, кийим кече ж.б. жардамдарды эсептебегенде 93 танк же 186 согуштук самолет жасаганга жеткидей акча каражатын чогултушкан. Андан сырткары

кыргыз эли фронтко 195 вагон азык-түлүк, 550 миң жылуу кийим, 38 миңден ашуун жекече посылкаларды жөнөтүшкөн. Блокадада калган Ленинград шаарына кыргыз эли 1942-43-жж. 100 вагондон ашык азык-түлүк жөнөткөн. Алар үчүн республиканын колхоздору менен совхоздору 130 миң баш бодо мал, кой жана эчкилерди акысыз жөнөтүшкөн.

Тема: 14. КЫРГЫЗСТАНДЫН БҮЛҮНГӨН ЭЛ ЧАРБАСЫН КАЛЫБЫНА КЕЛТИРҮҮ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ (1946-1964-жж.)

План:

1. Бүлүнгөн эл чарбасын калыбына келтирүү.

2. Айыл чарбасындагы жетишкендиктер жана кемчиликтер.

1. Согуш жүргөн региондон айырмаланып Кыргызстандын эл чарбасы алсыраганы менен кыйроого учураган эмес. Согуш жүргөн региондордон эвакуацияланган ишканалардын эсебинен республиканын өнөр жайы бир кыйла өскөн. Өнөр жайы толук бойдон тынчтык турмушка ылайыкташтырылып эл чарбасы, эмгекчилер үчүн керектүү продукцияларды чыгарууга өткөн. Завод-фабрикаларда 8 сааттык жумуш күнү, дем алыш күндөрү, отпускар калыбына келтирилип, милдетүү түрдө нормадан ашык иштөө жоюлган. 1946-жылы 5 жылдык планы кабыл алган. Бул план боюнча эл чарбасын калыбына келтирүүнү тезирээк аяктоо, оор өнөр жайдын, өзгөчө анын тоо кендерине, суу энергетикасына илимий-техникалык прогрессти күчөтүү, эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу милдеттери коюлган. Өнөр жайынын өнүгүшүндө бир топ кемчиликтер болгон, продукциянын көп түрлөрүн чыгаруу, алардын сапатын жакшыртуу боюнча план-тапшырмаларды аткарылган эмес. Кыргызстанда өнөр жайынын өсүшү аларда иштей турган адистерге талапты күчөткөн. Республиканын жергиликтүү элинин негизинен айыл-кыштактарда жашашы, алардын адистиктеринин төмөн болушу жумушчу адистерин өлкөнүн башка региондорунан келишине шарт түзгөн.

2. Согуш Кыргызстандын айыл чарбасына да көптөгөн кыйынчылыктарды алып келген. Техникалык жабдуулары боюнча айыл-чарбасы 30-жж. ортосундагыдай деңгээлге чейин ылдыйлаган. Жумушчу күчүнүн, техниканын жоктугунан түшүм бере турган көпчүлүк жерлер айдалбай калган, түшүмдүүлүк төмөндөгөн. Мал чарбасындагы абал оор болгон, малдын саны анын продуктуулугу кескин төмөндөгөн. Мал кармабаган чарбалардын саны өскөн. Тоют даярдоо төмөндөп кеткен. Айыл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү үчүн союздук бийлик органдары жаңы көрсөтмөлөрдү алып турган. 1949-ж. «Колхоздор менен совхоздордо пахтачылыкты мындан ары өстүрүүнүн чаралары жөнүндө»

токтомдорду кабыл алган. Ушуга ылайык республикага кошумча тракторлор, комбайндар, айыл-чарба машиналары, аларга керектүү запастык бөлүктөр, минералдык жер семирткичтер кошумча бөлүнгөн. Дыйкандардын, малчылардын арасында эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорлатуу максатында мелдештин кучагы кеңири жайылтылган, аталган мелдеште Кыргызстандык алдыңкы жумушчулар Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наамдарды алышкан. Атай кетсек З.Кайназарова, О. Атабекова ж.б. өндүрүштөгү ийгиликтери үчүн 47 айыл чарба устаттары Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наамга татыктуу болушкан. 517 айыл эмгекчилери СССРдин орден жана медалдары менен сыйланышкан.

Тема: 15. КЫРГЫЗСТАН «ӨНУККӨН» СОЦИАЛИЗМ МЕЗГИЛИНДЕ (1958-1964-жж.)

План:

1. Комдук-саясий турмуш.

2. Айыл чарба өндүрүшү жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу.

1. Кыргызстан тарыхында 1950-ж. өзгөчө орунду ээлейт. 1953-ж. мартта И.В. Сталиндин дүйнөдөн өтүшү менен «сталиндик социалисттик өнүгүү доору» аяктаган. Ал өлгөндөн кийин негиздеген тотолитардык система жумшарган. 1953-ж. сентябрда Н.С.Хрущев КПСС БКнын биринчи секретарлыгына шайланып, өлкөдө саясий жана маданий чөйрөлөрүн реформалоо иши башталган.

1950-1961-жж. Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин жетекчилигине Исхак Раззаков дайындалган. Ал Кыргызстан Компартиясын жетектеген биринчи кыргыз болгон. Ал Кыргызстандын өз алдынчалыгы жергиликтүү улуттун кызыкчылыгын көздөп, активдүү аракеттенгендиги үчүн ар кандай шылтоолор менен кызматтан алынган. Кыргызстандагы партиялык-мамлекеттик жетекчилик 1961-жылдан тартып Т.Усубалиевге өткөн. Партиялык мамлекеттик жогорку бийликтин эркине баш ийбөө, өз алдынча маселе чечүү эмнеге алып келээрин түшүнгөн Т.Усубалиев өзүнүн ишмердигинде жогорку бийликтин айткандарын так аткарууга милдеттүү болгон.

1960-жылдан баштап Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин аткаруу жана тескөөчү жогорку органы болгон Кыргыз ССР Министрлер Совети республиканын социалдык экономикалык жактан өнүгүшүнө көп көңүл бурушкан. Республиканын эл чарба планын мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттерди ишке ашырууда, республиканын таламдарын жактоодо активдүү аракеттерди жасаган. Аталган органдын ишин жакшыртууда А.Сүйөркулов, Б. Мамбетов, А. Сүйүмбаев жана С.Ибраимов көрүнүктүү эмгек сиңиришкен.

2.1950-жылдары Кыргызстандын айыл чарбасынын өнүгүшүнө да жакшы көңүл бурулган. 1959-ж. Н.С.Хрущев башында турган өлкөнүн жетекчилиги беш жылдык пландын ордуна жети жылдык план менен алмаштырган. Ошондон улам республикада машина куруу тармагы үчүн жаңы продукцияларды чыгаруу, жеңил өнөр жайы жакшы өнүккөн.

Кыргызстандын айыл чарбасынын өнүгүшүндө да чоң көңүл бурулган. 1952-жылы апрелде СССР министирлер Совети «мал чарбасын өстүрүүдө Кыргыз ССРине жардам берүү чаралары жөнүндө» жана «Кыргыз ССРинин айыл чарбасына жардам берүү чаралары жөнүндө» токтомдорду кабыл алган.

Колхозчулардын эмгегин ай сайын же квартал сайын авансалоо, колхоздогу эмгеги үчүн аларга кошумча акы төлөө тартиби киргизилген. Көрүлгөн чаралар Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүүгө өбөлгө болгон. Колхозчулар өндүрүштү көтөрүү үчүн кызыгуу менен эмгектенишкен. Бирок айыл чарбасында эмгекке акы төлөө системасынын өркүндөтүлүшү бардык чарбаларда эле эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорлатып, же калктын реалдуу кирешелеринин өсүшүн камсыз кылган эмес.

Тема: 16. КАЙРА КУРУУ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАН (1985-1991-жж.)

План:

- 1. Коомдук-саясий турмуш. Коомдук аң-сезимдин ойгоношу.**
- 2. Кайра куруу жылдарындагы экономика.**
- 3. Айыл чарбасын рыноктук мамилелерге өткөрүү аракети.**
- 4. Ош коогалаңы: себептери жана сабактары.**

1. 1985-ж. 11-мартта КПСС БКнын генералдык секретарлагына М.С. Горбачев шайланган. 1985-жылы апрель пленумунда өлкөнүн коомдук-экономикалык турмушунун көпчүлүк маселелерин жаңыча чечүүнү сунуш кылган. Ал эми Кыргызстанда болсо 1961-жылдан 1985-жылга чейин Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетин жетектеген Т.Усубалиев кызматынан бошотулуп ордуна Апсамат Масалиев шайланган. 1988-жылы КПССтин XIX патриялык конференциясында.

М.Горбачев өлкөнүн саясий системасын реформалоого, «гумандуу, демократиялык социализмдин» моделин бекемдөөгө аракет жасаган. 1988-жылы Кыргызстанда жаштардын дискуссиялык кыймылдары активдүү чыга баштаган алар, «замандаш», «көз-караш», «демилгелүү жаштардын биримдиги» ж.б. 1989-жылы жазында улуттук кыймылы күч алган. Кыргызстанда көп партиялуулуктун түзүлүшүнө «Ашар» коомдук уюму чоң роль ойногон. 1989-жылы март-апрель айларында «Асаба» жана

«Атуулдук демилге» аттуу улуттук демократиялык бирикмелер түзүлгөн. 1990-жылы майда «Кыргызстан демократиялык кыймылы» түзүлгөн, бул Кыргызстан калкынын ичиндеги эң белгилүү көп улуттуу саясий кыймылга айланган. КДКдан биринчи болуп 1991-февралда «Эркин Кыргызстан», 1991-жылы ноябрда «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиялары бөлүнүп чыккан.

2. Кайра куруунун жүрүшүндө өлкөнүн экономикасын реформалоо жөнүндө чечим кабыл алынган. Өлкөнүн экономикасынын төмөндөшүн токтотуп, аны стабилдештирүү үчүн 1987-ж. СССР Жогорку Советинин сессиясында рынок экономикасына өтүү жөнүндө чечим кабыл алат. Кыргызстанда рынок экономикасына өтүү боюнча мыйзам 1991-ж.августа кабыл алынып, ал «Кыргыз республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун менчиктештирүүнүн жана ишкердиктин жалпы байланыштары жөнүндө» деп аталган.

3. 1986-1990-жж. республиканын экономикасынын маанилүү тармагы болгон айыл чарбасын реформалоо үчүн жер аренда, жерге карата менчик жана жерди пайдалануу жөнүндө мыйзамдар кабыл алынган.

Дыйкан чарбалары, арендаоо, кооперативдер, бригадалык подряддар мыйзамдаштырылган. Аталган чарбалардын бардыгы өздөрүнүн ишмердигин чыныгы чарбалык эсептин, өзүн-өзү каржылоонун тартибинде жүргүзгөн. Продукция өндүрүүдө жана сатууда булардын ортосунда конкуренция жол ачылган. Бирок административдик-буйрукчул системанын шартында тескөөгө көнгөн эл өз алдынча чарба күтүүдөн чогулаган, чарба жетекчилери болсо арендалык бөлүктөргө ишенген эмес, планды аткаруу үчүн чарбаларды бөлбөй кармоого аракеттенишкен.

1988-ж. Кооперация жөнүндө закон кабыл алынган. Бул боюнча өзүнчө чарба күтүүнү каалагандарга мүмкүнчүлүк ачылган. Дыйкан жана фермер чарбалар түрүндө эксперименттик кооперативдер түзүлө баштаган. 1990-1991-жж. айрым демилгелүү адамдар түшүмдүү жерлерди, техникаларды жеңилдетилген кредиттерди узак мөөнөтткө алышып өз алдынча дыйкан, фермер чарбаларын түзүшкөн.

4. Кыргызстанда топтолгон социалдык маселелериндин өз убагында чечилбей келиши коомдук турмуштун башка тармактарында да терс таасирин тийгизген. Кылмыштуулуктун өсүшү аны жөнгө салуучу органдардын алсыздыгы акыры массалык кагылышууларга, кан төгүүгө алып келген. 1990-жылы жайында Ош шаарынын айланасында өз алдынча жер участкаларын алып үй салуу аракеттеринин жүрүшүндө кыргыз жана өзбек утундагы элдердин, өзгөчө жаштардын ортосунда тирешүү пайда болгон. Эки улуттун жаштарынын кагылышына негизинен кыргыз жаштары бириктирген «Ош аймагы» жана өзбек улутундагылар кирген «Адолат» коомдук уюмдарынын тажрыйбасыздыгы, саясий көз караштарынын тайкылыгы да себеп болгон.

Жер участкалары үчүн чыр-чатак күчөгөн мезгилде өзбектердин үйлөрүндө жашаган 700дөй кыргыз үй-бүлөлөрүн көчөгө кууп ташташы абалды ого бетер оорлоткон. 4-июнда бөлүштүрүү үчүн талашка түшкөн талаага чогулушуп, өз ара келишпестиктен чогулуш кандуу жаңжалга айланат. Ал жерде кан төгүлүп, турак жайлар өрттөлгөн. Ош коогалаңы республикалык-мамлекеттик жетекчилик тарабынан тең талкууланган эмес. Ал элдин бийликтегилерге болгон нааразычылыгын туудурган.

Тема:17.ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАЛЫШЫ

План:

1. СССРдин таркашынын себептери. Кыргызстандын көз карандыкка ээ болушу.

2. Эгемендүү Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү.

1. Кыргыз элинин тарыхындагы эң бир маанилүү окуя анын улуттук мамлекети Эгемендүү Кыргыз республикасынын түзүлүшү болуп эсептелинет. Ал СССРде саясий системаны реформалоодон башталган. Ал реформа кайра курууболгон. Кайра куруу демократиянын жана эл бийлигинин өсүшүнө шарт түзгөн. Кайра куруунун демилгеси М.С. Горбачев улуттар аралык маселени башкара алган эмес. Балтика боюндагы республикаларда, тоолу Карабахта, Молдавияда улуттар аралык карама-каршылыктар күчөгөн. Коркунучтуу абал Тажикстан менен Кыргызстандын чек арасында болгон. 1990-ж. март айында СССР эл депутаттарынын 3-съезди болгон, анын чечими менен өлкөдө президенттик бийлик киргизилген. Өкмөттүн ишине багыт берүү, анны көзөмөлдөө, закондорду кабыл алуу, элчарбасын башкарууну уюштуруу, финансы иштерине жетекчилик кылуу милдетин президент аткарган. СССРден кийин президенттик бийлик союздук республикаларда: Азербайжанда, Казакстанда, Кыргызстанда, Өзбекстанда ж.б. республикаларда киргизилген.

1990-ж. 27 октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында альтернативалуу негизде Аскар Акаев Кыргызстандын тунгуч президенти болуп шайланган.

2. 1990-жылы 15-декабрда Кыргыз ССРинин Жогорку Совети «Кыргыз республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларация» кабыл алган. 1991-жылы 31-августа Кыргыз ССРинин Жогорку советинин сессиясы «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндөгү Декларацияны» кабыл алган.

1991-жылдын 12-октябрында жалпы элдин добуш берүүсү менен Аскар Акаев Кыргыз Республикасынын Президенттигине шайланган.

Көз каранды эместигин жарыялангандан кийин Кыргыз республикасынын Президентинин Указы менен 1991-жылы 20-октябрда Улуттук Коопсуздук боюнча Мамлекеттик Комитети жоюлуп анын ордуна Улуттук Коопсуздук боюнча Мамлекеттик Комитети, 3-декабрда Кыргыз Республикасынын Улуттук Гвардиясы, декабрдын аягында ички иштер аскерлери түзүлгөн.

Кыргызстан өзүнчө мамлекет катары дүйнөлүк коомчулуктун таануусуна ээ болгон. 1991-жылы Бишкекте чет өлкөлөрдүн элчиликтери ачылган мисалы: АКШ, Кытай, Россия, Турция, Германия ж.б.

Республикада Жогорку закон кабыл алуучу жана көзөмөлдөөчү бийлик органы Жогорку кеңеш эсептелинген.

Жогорку кеңеш 105 депутаттан турган.

1992-жылы 3-мартта Кыргыз Республикасынын жогорку кеңеши мамлекеттин желегин бекиткен.

1992-жылы 18-декабрда Кыргыз Республикасынын гимни бекитилген. Анын сөзүн Ж.Садыков менен Ш.Кулиев, музыкасын Н. Давлесов менен К.Молдобасанов жазган.

1993-жылы 5-майда Кыргыз Республикасынын жаңы конституциясы кабыл алынган.

1993-жылы 10-майда улуттук валюта сом киргизилген.

1994-жылы 14-январда Кыргыз Республикасынын Герби бекитилген. Долбоорлордун авторлору А.Абдраев менен С.Дубанаев.

Кыргыз Республикасынын өкмөтү-мамлекеттик аткаруу бийлигинин жогорку органы. Өкмөттүн ишин Кыргыз Республикасынын Премьер-министри башкарат. Өкмөттүн курамы Премьер-министрдин сунушу боюнча Президент аныктайт, аны Кыргыз Республикасынын Жогоку Кеңеши бекитет.

1993-жылы альтернативалык негизде Кыргыз Республикасынын Премьер-министрлигине А.Жумагулов шайланган.

2000-жылы 29-октябрда Кыргыз Республикасынын Президенттин шайлоо болуп өткөн. Бул шайлоого Кыргыз Республикасынын Президентинин кызмат ордуна А.Акаев, Т.Акунов, А.Атамбаев, Турсунбай Бакир уулу жана М.Эшимканов талапкер болушкан. Демократиялык принциптин негизинде өткөн шайлоодо Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоого катышкан шайлоочулардын 74,5 проценти Аскар Акаев үчүн добуш беришкен. Аскар Акаев Кыргыз Республикасынын Президенттик кызмат ордуна кайрадан шайланган.

Эгемендүү Кыргызстандагы билим берүү тармагы азыркы кезде социалдык чөйрөнүн эң эле массалык тармагы болуп калды. 2000-ж. 26-декабрда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши «Мугалимдердин статусу жөнүндө» мыйзам кабыл алган. Бул жаштарга билим берүү ишин жакшыртууга өбөлгө болгон.

2003-жылдын 28-30 августунда Чолпон-Ата шаарында кыргыздардын дүйнөлүк II курултай өткөрүлүп, ага 22 мамлекетте жашаган 200-гө жакын делегаттар катышкан.

Эгемендүү Кыргыз Республикасы өзүнүн атуулдарынын дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө барып билим алуусуна, эмгектенишине, башка өлкөнүн граждандык статусун алуусуна кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Кыргыз Республикасы өзүнүн граждандарынын кызыкчылыктарын дүйнөнүн кайсы жеринде болсо дагы коргой тургандыгын өзүнүн Конституциясында бекемдеген.

Тема:18.КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАДАНИЯТЫ

План:

- 1. Кыргыз элинин материалдык маданияты.**
- 2. Кыргыздардын элдик каада-салттары.**
- 3. Элдик оозеки чыгармачылыгы.**

1.Кыргыз элинин материалдык маданиятына эмгек куралдары, турак жайы кийим кечеси, тамак ашы, курал жарактары кирген. Кыргыздардын турак жайлары көчүрүлмө жана туруктуу болуп экиге бөлүнгөн. Көчмөндөргө ылайык турак жай боз үй болуп эсептелген. Боз үй чечүүгө, чогулуп танууга оңой жана унаага жүктөөгө өтө жеңил болгон. Боз үйдүн сырткы жана ички жасалгалары анын ээсинин социалдык абалын көрсөтүп турган. Байлардын үйлөрү чоңдугу жана жасалгасы менен айырмаланган. Алардын ичи кийиз, шырдак, килем чырмалган чий-чыгандар менен жабдылган. Алардын үй эмеректери да кымбат баалуулугу менен өзгөчөлөнгөн. Байлар бир нече үй тигишип, биринде өздөрү жашап, экинчисине меймандарды тосушуп, дагы бирине тамак-аш даярдашкан.

Кыргыздардын байыртан бери келе жаткан кийим-кечесинде өзбектердин, татарлардын, орус-украиндердин таасири тийген. Көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы басымдуулук кылган жерлерди кийим-кече кол менен даярдалган малдын же жапайы айбандардын терилеринен, жука кийизден, жүндөн токулган тарлардан тигилген.

XVIII кылымда кийимдер Борбордук Азиялык жана кытайлык курстардык өндүрүштүн кездемелеринен, кийирчирээк Россиянын фабрикаларында токулган кездемелерден да тигиле баштаган. Бирок кездеме товарлары өтө кымбатка турган. Мисалы, кымкап чапан бир төгө, жибек аралаш кездемеден тигилген чапан эки койго алмашылган. Ошондуктан баалуу кийимдерди байлар гана кийишип, кедейлер негизинен чыт сыяктуу арзан кездемелерди алышкан.

Кыргыздардын идиш-аяктары да көчмөн турмушка ылайыкталып жыгачтан жана териден жасалып, жеңилдиги менен айырмаланган.

Кыргызстандын калк отурукташкан чөлкөмдөрүндө, өзгөчө түштүктө керамика идиштер кеңири колдонулган.

2. Кыргыздардын ар бир салтанаты эр сайыш, жамбы атыш, ат чабыш, улак тартыш, тыйын эңиш, ордо, кыз куумай, ак чөлмөк, жоолук таштамай, жашынмак, дүпүлдөк, тогуз коргоол ж.у.с. элдик оюндар менен коштолгон. Чикит, ала күчүк же мышык-чычкан өңдүү балдардын оюндары болгон.

Кыргыздардын байыртадан келе жаткан карыларды жана урууларды урматтоо, өлгөндөрдүн арбагын сыйлап куран окутуу, ашар ыкмасы менен өз ара жардамдашуу, меймандостук өңдүү каада-салттары элибиздин материалдык жана руханий турмушунун деңгээлине жараша сакталып, өнүгүп келген.

Элдик каада-салттар бала төрөлгөндө, жаштар үйлөнгөндө, элдик жана диний майрамдарда кеңири көрүнгөн. Жентек той, сүннөт той (эркек баланы отургузуу), тушоо кесүү, коңшуну өрүлүктөө, кызга калың төлө, сеп камдоо, кийит кийгизүү, шерине берүү өңдүү каада-салттарды элдин бардык социалдык катмарлары өздөрүнүн дараметине, мүнкүнчүлүгүнө жараша кармоого аракет жасашкан.

Жаңы жыл майрамы Ноорузду кыргыздар өзгөчө шаан-шөкөт менен өткөрүшкөн. 21-мартка тура келген бул майрамда адамдар бири-бирине эң жакшы каалоо-тилектерин айтышкан. Бул күнү касташкандар, урушкандар бирин-бири кечирип жарашышкан.

Мусулман динин туткан бөлөк элдер сыяктуу эле кыргыздар Орозо айт жана Курман айт майрамдарын бардык жөрөлгөлөрү менен тосушкан.

Кыргыздар адам өлгөндө аны акыркы сапарга узатууга байланыштуу каада-салттарды өзгөчө катуу сакташкан. Маркумдун кара ашын өткөрүү, жаназа окутуу, доорон берүү, жыртыш тартуу, топурак салууга келген адамдарды тамактандыруу үчүн бодо мал союга салты сакталган.

Каада-салттар лирикалык, эмгек жана турмуштук ырлар менен коштолгон. Сармерден айтышуу, ыр кесе өңдүү көңүлдүү кечелер өткөрүлүп анда элдик таланттар өздөрүнүн өнөрлөрүн көрсөтүшкөн. Ырчылык жана комузчулук өнөрү муундан-муунга өтүп өркүндөй берген.

3. Элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүшү «Манас» айтуудан башталган. Бул өнөрдүн эң көрүнүктүү өкүлдөрү Балык, Келдибек, Назар, Чоңбаш, Телтай, Калмырза, Суранчы, Чоодан, Жандаке ж.б. чоң манасчы аталышып, эл ичинде абдан зор кадыр-баркка ээ болушкан. Булар өздөрүнүн чейинки жашап өткөн чыгаан манасчылардын көөнөрбөс мурасын өркүндөтүшкөн. Ошону менен бирге алардын ар бири өз учурунун улуу манасчылары катары көптөгөн таланттарга таасирлерин тийгизген. Мисалы, Жапый уулу Тыныбек (1846-1902-жж.) манасчыдан Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Байбагыш, Донузбай ж.б. улуу-кичүү манасчылар таалим алышкан. Бир жолу кыргыздын Шабдан, Байтик,

Соронбай, Өзбек өндүү атактуу манаптары чогулуп Тыныбекти 30 күнү катары менен Манас айттырышкан экен.

Кенже эпосторда айтылган алар дагы Манас сыяктуу көркөмдук бийик деңгээлге жеткен. Алар Кожожаш, Эр Төштук, Жаныш Байыш, Курманбек, Эр Табылды, Жаңыл-Мырза ж.б.

Кыргыз элинин улуу талантын айгинелеген акындык өнөрда өнүккөн. Кыргыздын төкмө акындары айтыш өнөрү аркылуу өз чеберчиликтерин көрсөтүшкөн. Алар:Токтогул Сатылганов, Жеңижок, Калмырза Сарпек уулу, Барпы Алыкулов, Эшмамбет ж.б.

Нукура кыргыз тилинде алгачкы жолу ыр жазган акындардын көрүнүктүүсү Молдо Нияз болгон. Анын Санат ырларынын жети китепчеден турган кол жазмаларынын төртөө белгисиз калса да калган үчөө кыргыздын алгачкы жазуу мурасы катары баалуу. Андан кийинки жазгыч акын Байымбет Абдрахманов (Тоголок Молдо). Ал Манас эпосунун бир катар эпизоддорун өз колу менен жазып калтырган, ошондой эле ар түрдүү жанрдагы ырларды жаратып, элдик арман, кошок, болумуштарды иштеп чыгууга, санжыра жазууга көп чыгармачыл дараметин жумшаган.

Кыргыз элинин белгилүү жазгыч акындарынын бири Молдо Кылыч Шамыркан уулу болгон.1911-ж. анын Казана «Зилзала» аттуу казалдар жыйнагы болгон. Ал кыргыздардын басмадан чыккан эң алгачкы поэтикалык чыгармасы болуп эсептелинет.

Андан кийин кыргыздын туңгуч жазгыч тарыхчылары Осмонаалы Сыдык уулу менен Белек Солтоноевди атай кетсек болот. Алардын эмгектери бугунку күндө Кыргызстандын тарых изилдөөдө маанилүү булак катары эсептелинет.

ТАРЫХЫЙ ИНСАНДАРДЫН ӨМҮРҮ ЖАНА ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Барсбек, Ынанчу Алп билге –VIII к. башында Эне-Сайдагы кыргыз кагандыгынын башкаруучусу. Анын урматындагы эпитафияга ылайык ажо байыркы кыргыздын башкаруучу династиясынан чыккан, төрт бир тууганы болгон, тайган менен аң уулоону аябай жакшы көрүчү.

Барсбектин уруусу Умай эненин өзгөчө колдоосунда деп эсептечү. Анын туугандары сейрек кездешүүчү Умай бег деген наамды алып жүрүшчү. Барсбектин агалары да, инилери да болгон. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын баскынчыл саясатына каршы күрөшүү үчүн өзүнүн Эрен Улук деген элчиси баш болгон өкүлдөрүн Тибетке жиберген. Барсбек 711-ж. түргөштөрдүн башчысы Сакал каган менен бирдикте Чыгыш Түрк

кагандыгына каршы урушка даярданган, бирок чыгыш түрк Каганы капаганы тезинен Көгмөн тоосуна ашып, Барсбектин ордосуна кол салган. Барсбек 711-ж. согушта курман болгон.

Эрен улук – Тибет мамлекетине барган (VII к.) кыргыз элчиси. Бул маалымат Алтын-Көлдөгү (Хакасия) кыргыздарга таандык таш бетиндеги руна сымал жазма эстеликте (Алын-Көл II) чагылдырылган. Эстелик кыргыз каганынан Тибетке элчилик сапар менен барып, белгисиз себептер менен Ата Журтуна кайтпай калган Эрен Улукка арналып тургузулган. Эрен Улук кыргыздын «болчар» (булсар) уруусунан чыккан. Тибетке элчилик сапар менен баруунун алдында 38 жашта болгон. Көзү тирүү мезгилинде өзгөчө эрдиги үчүн Ынанчу алп титулуна, ошондо эле элчилик даражасына ээ болгондугу айтылат.

Алп Сол, Табу Хэцзу, Тапу – IX кылымдагы кыргыз кол башчысы жана элчиси . 840-ж. кыргыз каганынын Уйгур мамл-не жасалган чоң казатында анын колунун сол канатын жетектеген жана Енисейдеги Улуу кыргыз империясын негиздөөгө зор салым кошкон. 843-ж. март айында Кытайдын Таң династиясынын императоруна элчи катары барган. Кытай жыл баяндарында: «841-ж. такка олтурган император Вуцзун алыскы кыргыз каганынан келген элчиге абдан ыраазы болуп, Бо-Хайдан келген элчиден жогору, төргө олтургузду» - деп баяндалат. Кыргыз каганынын аскер башчысы, ишенимдүү элчи Кытайдан жеңилген уйгурлардын тагдыры жөнүндөгү саясий иштерден сырткары, соода-эконмикалык карым-канашты кайра жандандыруу үчүн барган. Бул жооп катары кытай императору өзүнүн элчилерин бир нече ирет кыргыздарга жөнөткөн. Алп Солго арналган эпитафия Монголиядан табылган.

Сатук Бура Кара каган, Абд ал-Керим-Карахандар мамлекетинин негиздөөчүсү. Чигил элинен чыккан. Атасынын бир тууганы Огулчак Кадыр хандын ордосунда (Кашкарда) тарбияланган. Карахандардын ичинен биринчилерден болуп ислам динин кабыл алган. Башташ Арслан хан (Муса) ж-а Тоңа элик (Сулайман) деген эки уулу болгон. Сатук өлгөндөн кийин бийлик Мусага тийген.

Асан кайгы-ойчул, акылман ж-а акын. Болжолу XIV кылымда жашаган. Асан Кайгынын айтылып жүргөн аңыз-окуялары Алтын ордонун хандарынын бири Жаныбектин заманы м-н байланыштыруу, анын адилетсиз бийлигинен жабыркаган калктын оор турмушун, кайгы-муңун тең бөлүшкөн акын, ойчул адам катары мүнөздөлүп, элдин мүдөөсүн, кызыкчылыгын коргоо анын чыг-нын негизги мазмунун түзөт. Асан Кайгынын философиялык, турмуштук көз карашынын негизин жандууну

жана жансызды аёо-асанкайгылык түзөт. Бүтүндөй жан-жаныбарлар дүйнөсү акылмандын көз алдына тартылып, катуу суукка боорун жерден көтөрө албаган бака, басууга буту жок жылан, кышка камы жок доңуз ж.б кантти экен?- деген убайымды чегет. Мындай жагдайда адамдардын турмушу тууралуу да акылман отун-суусу жок жесир кантти, башында киери, ичээрге тамагы жок, жеңеден жеме угуп күн көргөн жетим кантти, боюн токтото албай калчылдаган карынын, кепичин кийе албай, келини тил албай, айласы куруган кемпирдин күнү не болду? – деп кейиген. Асан Кайгынын мурасы толугу менен жеткен жок. Көпчүлүгү аңыз-аңгеме, уламыш түрүндө эл ичинде сакталып калган.

Толубай сынчы – элдик уламыш-легендалар б-ча XIV-XV кылымда жашаган кыргыз сынчысы ж-а акылман-ойчулу. Толубай сынчы жаратылыштын ж-а коомдук турмуштун маселелерин таанып-билүүдө алысты көрө билген адам болгондугу айтылат. Ал Жаныбек хандын тушунда жашап, өз заманында жаныбарлардын касиетин, өзгөчө жылкылардын күлүктүгүн, тулпар чыга тургандыгын алдын ала баамдай алгандыгы, көрөгөчтүгү, сынчылыгы м-н даңазаланган мыкты саяпкер болгон. Толубай сынчы эл арасында чечендиги, акылмандыгы, ойчулдугу м-н да таанымал болуп, ханга да тайманбай сөз кайрыган, элди ынтымакка чакырган инсан катары айтылат. Элдик уламыштардын негизинде кыргыздын белгилүү акыны Алыкул Осмонов «Толубай сынчы» поэмасын жазган.

Санчы Сынчы, Сансыз-тарыхый уламыштар боюнча XVII-XVIII кылымда жашаган кыргыз сынчысы. Солто уруусунан чыккан. Сакчы сынчы айтканы айткандай туура келген, өтө кыраакы, баамчыл адам болгон. Санчынын сынчылыгына байланышкан уламыштарда ал солтонун балдарын сынап, кимиси мыкты чыгарын алдын ала айткандыгы, Кудаян ханды сынап, элдин башына оор заман келе тургандыгы, хандын жолу болбостугун, Болот бийдин аялы Таалекеден Эсенгул баатырдын төрөлө тургандыгы ж.б. тарыхый окуялардын боло тургандыгын ж.б. тарыхый окуялардын боло тургандыгын алдын ала айткандыгы айтылат.

Дөөлөс Баатыр, Дөөлөсбакты Сарыбагыш (Кыпжыр) уулу (XVI к.) – кыргыздардын калмактарга каршы күрөшүндө кол баштаган баатыр. Тагай бийдин небереси. Дөөлөс баатырдын эрдиктери Осмонаалы Сылык уулунун, Белек Солтоноевдин, санжырачылар Э. Төрөкан уулунун ж-а А. Алымкул уулунун эмгектеринде айтылат. Ал кыргыздарга коркунуч туудурган калмактарга далай ирет жортуул уюштуруп, алардын айылдарына бүлгүн салып турган. Калмактар аны айла-амал м-н колго түшүрүп, орго салган. Санжырада калмактын хонтайжысынын Көкмончок

аттуу кызы ордо жаткан Дөөлөс баатырдын Токо, Жантай, Элчибек ж-а Манап деген уулдарынан тарагандар кыргыздын сарыбагыш уруусунун негизин түзөт.

Эшим-хан, Эшим Көнөк уулу, Энгечер бойлуу Эр Эшим (туулган жылы белгисиз-1628-ж.) –XVII кылымдын биринчи чейрегиндеги кыргыз-казактын ханы. Кыргыздын саруу уруусунан чыккан. Энеси казактын Шыгай деген ханынын кызы болгон. Кыргыз менен казак элинин биримдиги, ынтымагы үчүн күрөшкөн. Эки элдин башында туруп, Чыгыш Түркстан менен Иледеги калмактардын баскынчы саясатына каршы күрөштү жетектеген. Арка кыргыздарынын улугу Манап бий Анжиян кыргыздарынын башчысы Көкүм бий Эшим хандын эң ишенимдүү кол башчыларынан болгон. Кыргыздар м-н казактардын биргелешкен соккусунан ж-а ич ара келишпестиктен улам калмактардын Хоршут уруусу Тибет тарапка, ал эми Тыргоот уруусу Волгага жер которгон. Эшим хан өлгөн соң хандык бийлик анын уулу Жаңгирге өтүп, ал калмактарга каршы күрөштү уланткан.

Манап бий Дөөлөсбакты уулу -(XVI к.экинчи XVII к. биринчи жарымы) Түндүк Кыргызстандын улугу. Кыргыз-казак ханы Эр Эшим менен бирдикте эки элдин ынтымагы үчүн күрөшкөн. Эшим хан Манап бийге түмөн (10 миң аскер) кол менен кыргыз-казактардын Иле дарыясы тараптагы чек арасын калмак баскынчыларынан коргоо милдетин тапшырган. Тарыхый маалыматтар боюнча Манап бийдин ордосу азыркы Орто-Токой суу сактагычы жайгашкан жерде болгон.

Манап бий өз заманынын эң мыкты саясий ишмери болгон. Ал ошол кездеги коомдук башкаруу системасына реформа жүргүзүү ишин баштаган. Манап бийдин Жарбаң, Сүтөй аттуу уулдарынан Үчүке, Түлкү, алардан тараган Тынай бий, Маматкул бий, Болот, Эсенгул, Ниязбек, Атаке батыр, Ормон хан, Жантай, Шабдан батыр ж.б. Түндүк Кыргызстанды бийлеп, кыргыз коомуна башкаруунун жаңы институту - манапчылыкты биротоло киргизген. Жаңы система боюнча Түндүк Кыргызстанда бийлердин бийлиги чектелип, алардын ордуна урууларды манаптар башкара баштаган. Адатта манаптар уруу аристократтары катары жаш кезинде бийлик жүргүзүшүп, чечкиндүү болушкан. Ойчулдар Калыгул менен Молдо Кылыч да Манап бийдин урпактары болгон.

Жарбаң баатыр Жарбаң (Сүтүке) Манап бий уулу (XVI к.аягы – XVII к. биринчи жарымы) калмак баскынчыларына каршы күрөштө өзгөчөлөнгөн кол башчы, Манап бийдин тун уулу. Кыргыздын алгачкы тарыхчылары Осмонаалы Сыдык уулунун, Белек Солтоноевдин, санжырачылар Талып Молдонун, Тоголок Молдонун, А.Алымкуловдун

маалыматтары боюнча Жарбаң баатыр XVI к. аягында Орто-Токой деген жерде туулган. Анын энеси Кызбийке болочок баатырды төрөө учурунда каза болгон. Өлүп бара жаткан эненин курсагын жарып баланы аман алып калышкан. Ушундан улам баланын Сүтүке деген деген өз аты айтылбай Жарбаң аталып калган.

Жарбаң (Сүтүке) жаш кезинен эрктүү, чечкиндүү болуп өскөн. Калмактарга каршы күрөштө атасы Манап колунун бир бөлүгүн баштаган. Адатта чоң салгылаштар алдында болуучу эрөөлдөргө ага калмактын далай берендери тең келе алган эмес. Бул баатырдан Жарбаң уругу тараган. Чүй районунун Маданият айылында эстелиги орнотулган.

Көкүм бий, Көкүм Багыш уулу (туулган жылы белгисиз-1620-26-жылдар чен.)-түштүк кыргыздарынын улугу, саясий ишмер. Санжыра боюнча анын атасы Батыш Тагай бийдин Жанкороз (Карачоро деп да айтылат) аттуу уулунан төрөлгөн. Кыргыз-казак биримдигин түзүүгө ж-а Эр Эшимди хан көтөрүүгө жигердүү салым кошкон. Эшим хандын эң ишенимдүү адамы катары XVII кылымдын башында он эки капкалуу Ташкен ш-нын кыргыздар м-н казактарды отурукташтыруу, бул шаардын социалдык-экономикалык маселелерин чечүү үчүн эрежелер жыйнагын түздүргөн. Жыйнак эл ичинде «Көкүмдүн көктөмөсү» деген ат м-н белгилүү болгон. Анын саясий таасири өтө жогорулап баратканын көрө албаган Ташкендеги казактын Жаныш уруусунун уругу Карабайтик уу берип өлтүргөн. Сөөгү Ташкен ш-нын (азыркы Шайхантаур р-ну, Карлыгач мазары) четине коюлуп, Эшим хандын буйругу м-н чоң күмбөз салынган. Күмбөздүн төбөсү көк сыр м-н сырдалгандыктан, «Көкүмдүн көк күмбөзү» аталган. Бул күмбөздүн калдыгы азыркы күнгө чейин сакталып калган.

Жукеев Таабалды (жашыруун аты – Пудовкин Александр Александрович; 1882, Каракол уезди, Жети-Өгүз болушу, - 1930 Нарын ш.) – Кыргыз элинен чыккан тунгуч революционер-большевик. 1905-ж. РСДРПнын катарына өткөн. 1899-ж. анын кожоюну-орус көпөсү Анжиянга мал айдатып барып, ошол жерге таштап кеткен. Кийинчирээк Ташкенге келип темир жол мастерскоюна жумушчу болуп орношкон жана революциялык кыймылга аралаша баштаган. Революциялык ишмердиги үчүн 1906-1917-жылдардын аралыгында бир нече жолу түрмөгө камалган. Түрмөдөн Февраль революциясынан кийин бошогон. 1918-ж. Кызыл Армиянын катарына өтүп Түштүк фронтунда мусулмандар полкунa комиссар болгон. Крым менен Кавказды бошотуу согушуна катышкан. 1924-1926-жж. Пишпекте, 1926-1930-жж. Нарында Советтик, чарбалык кызматтарда иштеген. Анын өмүрү жана ишмердиги жөнүндө жазуучу К.Бектенов «Таабалды Пудовкин» аттуу повесть жазган. Эстелиги Нарын шарына орнотулган.

Сарыкулаков Кожомурат (1892-1918-жж.) – Совет бийлигин орнотуу жана чыңдоо үчүн күрөшкө катышуучу. Пишпек уездиндеги Узун-Кыр болуштугунда (Кант району) туулган. 1911-ж. Верныйдагы гимназияны күмүш медаль менен бүтүргөн. 1911-1913-жж. Киевдеги Ыйык Владимир университетинин укук факультеттеринде окуган. 1917-ж. Февраль революциясынан кийин Пишпекке келип, революциячыл иштерге катышкан. 1917-ж. 9-сентябрда «Букара» союзунун төрагалыгына шайланган. Катуу оорудан каза болгон.

Зиядин Максым уулу. Зияутдин Магзуми-кыргыздын эң алгачкы тарыхчыларынан. Кыргыздын Дөөлөс урусунан чыккан. Азыркы Ноокат районундагы Төөлөс айылында туулган. Кудаяр хандын ордосунда иш кагаздарын тейлеген. Хандын тапшырмасы менен 1666 беттен турган «Фергана кагандыгынын тарыхын» жазаган. Кудаяр хан тактан кулап, качкан соң, бул эмгек ээсиз калып, Туркиядан келген Абдрахман деген илимдүү адам алып кеткен. Кол жазма 1992-ж. Стамбул китепканасынан табылган. Тарыхый маалыматтар боюнча Зиядин Максым уулу Анжиян көтөрүлүшүн идеялык жетекчи болгон. 1898-ж. Анжиянга чабуул койгондо 80 жаштагы Зиядин Мадали менен бирге көтөрүлүшчүлөргө жетекчилик кылган.

Оморбек-Датка, Оморбек Алымов Бекмурат уулу (болжол менен 1817-ж. туулган-1898-ж. кийин өлгөн)- Кыргызстандын түштүгүндөгү 1873-1876-жж. Кокон хандыгына жана Орус баскынчыларына каршы элдик көтөрүлүштүн активдүү катышуучусу. Оморбек Алымбек-датканын уулу Абдылдабектин орус баскынчыларына каршы көтөрүлүшүнө да жигердүү катышкан. Ага 1862-ж. датка наамы ыйгарылган. Ал 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшүнүн учурунда Ош уездинен чыккан көтөрүлүшчүлөрдү жетектеген. Көтөрүлүштү басуу учурунда колго түшүп Сибирге сүргүнгө айдалган. Анын түрмөдөгү фото-сүрөтү «Оморбек-датка Алымов – кыргыздардын кол башчысы. 1898-ж.» деген жазуусу менен Санкт-Петербургда тарых музейинде сакталып турат.

Канат хан, Канат Ыбыке уулу (туулган жылы белгисиз, Кочкор өрөөнү – 1916, Алматы ш.) – 1916-ж. улуттук боштондук күрөшүн жетектегендердин бири. Кочкор өрөөнүндөгү Абайылда болуштугун эли өздөрүнүн болушу Канатты хан көтөргөн жана ага баш ийигүү ант беришкен. Ал 30-40тай барданке, түтөтмө мылтык, негизинен шыргый найза, айбалталар м.н куралданган 2-3 миңдей аскери менен август айынын башында, Кочкордон Шамшынын бели аркылуу Чүйгө аттанган. Анын аскерлери Чүйдөгү орус кыштактарын талкалап, 13-22-августта Токмо ш. камалган. Канат хан жетектеген көтөрүлүшчүлөр Алматы,

Ташкенден келген 1,6 миң падыша аскерлери м.н беттешип, замбирек, мылтык менен куралданган регулярдуу аскер бөлүктөрү менен жан аябай салгылашкан. Бирок көтөрүлүшчүлөр жеңилүүгө учураган. Канат хан колго түшүп, падыша өкмөтү тарабынан Алматы (Верный) шаарында атылган.

Байсары уулу Кыдыр аке (1843-1926-жж.)- кыргыздын бугу уруусунан чыккан коомдук ишмер. 1861-ж. 18 жаш курагында болуш болуп шайланган. Үч жылда бир болуучу шайлоодо алты жолу катары менен болуштук кызматка шайланган. 1913-ж. Жети-Суу областынын Каракол уездинен өкүл катары Ак падыша Романовдордун бийликке келишинин 300 жылдык тоюна катышып, падышага жолборустун тирүү баласын белекке берген. Падыша Кадыр акени Анна тасмасындагы юбилейлик чоң алтын медаль менен сыйлап, ага полковник чинин ыйгарган. Кыдыр аке Жети-Суу областынан жалгыз Россия империясынын мамлекеттик Думасына мүчө болуп шайланган. Кыдыр аке кара кылды как жарган калыстыгы менен элдин ичинде чоң кадыр барка ээ болгон.

Сооронбай уулу Дүр – Чүйдөгү тынай элинен чыккан коомдук ишмер, алгачкы агартуучу. Азыркы Чүй районунун жериндеги элди бийлеген Сооронбай датканынын үчүнчү уулу. Верныйдагы аскердик гимназияны күмүш медаль менен бүтүргөн. Ал окуу жайында М.В. Фрунзе менен бирге окуган. Токмок уездинде атасы Сооронбайдын ордуна болуш болуп иштеген. Кыргыз элинин таламдарын орундатуу үчүн күрөшкөн. Сайлык кыштагына жаңы типтеги орус-жергиликтүү мектепти ачтырып, кыргыз балдарды окууга тарткан, мектепте өзү да сабак берген. 1916-ж. көтөрүлүштө өзүнө караган 400 түтүн элди Кытайга качырбай, жазоолоодон куткарып калган. 1918-ж. ак гвардиячылар тарабынан атылган. Аны өлтүрбөй, Совет бийлиги үчүн кызматка пайдалануу керектиги жөнүндөгү М.В.Фрунзенин буйругу Дүр атылгандан кийин эки күн кечигип келген. Анын ысымы Чүй районундагы Сайлык кыштагындагы орто мектепке ыйгарган.

Жайыл баатыр, Жайыл Коңурбай уулу (болжолу 1703-1705-ж. чен, Алабука р-ну, Сафедбулон кыштагы -1770, Чүй өрөөнүнүн батыш бөлүгү)- кыргыздын солто уруусунан чыккан баатыр. Талкан Бийдин небереси. Жаш чагында эле атасынан ажырап, Кошой бийдин колунда чоңойот. Бакан атасы Кошой бий диний билим алуусуна шарт түзүп, таалим – тарбия берет. Жаш чагы калмак жапырыгына туш келип, өмүрүнүн бир топ жылдары бөтөн жерде өткөн. Жайыр баатыр жаш чагында Фергана тарапта жүргөндө отурукташкан элдин турмушу менен жакындап таанышып, эгин эгип, дан баккандын сырын үйрөнгөн. Аларды

Ата Журтка кайтканда карапайым калкка үйрөтүп, жалаң гана малга карабай жер тилип, кол өнөрчүлүк кылып турмушун оңдоого, сода-сатыкка аралашып, тезирээк ирденүүгө эмгекчил болууга үндөгөн. Идиреги бар уландарды Бухара, Ташкенге чейин жиберип, алардын чоң медреселерге окуп, илим-билимдүү болушуна кам көргөн. Мектеп ачып, Анжиян, Наманган, Кокондук молдолорго балдарды окуттурган. Ысымы Чүй областынын райондорунун бирине ыйгарылган. Эстелиги Кара-Балта орнотулган.

Садыр Арзымат уулу, Садырхан, (Садыр баатыр туулган жылы белгисиз-1780) - кыргыз элинин эркиндиги үчүн күрөшүүчү, колбашчы, баатыр. Саяк уруусунун кааба уругунан. Баатыр Барак балбандын урпагы. Жаштайынан айбатуу, жоокер чыгып, эр Садыр аталган, кийин бүткүл кыргызга таанылып, хан атагына татыган. Кыргыз калкын, жерин чет жердик баскынчылардан коргоп, абыройлуу колбашчы болгон. Талас аймагына коркунуч пайда боло баштаганын баамдап, Чоңкапка капчыгайынын чыга беришиндеги Кызылмойнок ашуусунун этегине ордо куруп, коргон салдырган. Ал жерди «Садыр коргон» деп аталган, кийин суу сактагычтын алдында калган. Садыр хандан казак баатырлары Жапек, Абак, Көкжал, Барактар женилишкен. Садыр баатырдын аскердик күчү кубатуу болгондуктан, коңшу Улуу Жүз казактарынын уруу башчылары Сараркадагы Абылай хандан жардам суроого мажбур болушкан. Абылай хан кыргыздарга көп кол менен келип, Чүйдөгү элди чаап, андан Таласка бет алган. 1780-ж. ал Садырды, уулу Доскулуну туткунга түшүргөн. Уулу экөө туткундан качууга аракеттенип, салгылашып жатып өлгөн. Туугандары алардын өлүгүн Абылайдан сурап алып, Таластагы Үчкоргон деген жерге коюшкан. Эр Садыр менен Абылай хандын жоолашуусу дастанга айланып, кыргыз-казак элдеринде айтылып калаган. Анын бир вариантын Ч.Валиханов 19-к. 60-жылдарында жазып калтырган.

Эсенгул баатыр, Эсенгул Болот уулу (Болжолу 1730-35-жылдар аралыгы – 1810, Токмок ш.)-XVII кылымдын 2 –жарымында түндүк (негизинен оң канат) кыргыз урууларынын башында турган манап. Кыргыз фольклорунда ал жөнүндө көптөгөн уламыш окуялар айтылып калган. XVIII кылымдын 2-жарымынан Түштүк Жетисуу аймагынан Жуңгар калмактарын сүрүп чыгарышкан казак-кыргыздардын ортосунда жайыт талышуу чатагы ырбайт. 1771-ж. Орто Жүз казактарынын султаны Көкжал Барак (Сан Барак) кыргыздарга жортуул жасайт. Ал Чүйгө келип, Шамшы аркылуу Кочкорго түшкөн. Эсенгул баатыр жетектеген кыргыз аскери Барактын 17 миңге жеткен колун Кочкоратага жакын жерде талкалап, султанды өлтүшкөн. 1785-86-ж. казак султаны Бердикожо кыргызга кол салганда Эсенгул баатыр баштаган кыргыз аскери Бердикожонун колун

талкалап өзүн өлтүрүшкөн. 1786-ж. казак султаны Канкожо менен кыргыз башкаруучулары Эсенгул баатыр Атакенин ортосунда жашыруу жөнүндө сүйлөшүүлөр болуп, казак-кыргыз арасы тынчыган. Эсенгул баатыр алп денелүү адам болгон, согушта көп баатырдык көргөзгөн. Эл ичинде «чондугу Эсенгулдай» деген ылакап сөз тараган, «казык моюн Эсенгул» деп аташкан.

Бүргө баатыр, Бүргө Итим бий уулу (болжол менен 1753-1831-жж.) – манап, элдик баатыр. Талас өрөөнүндөгү кыргыздардын кушчу уруусунан. Кыргыз элин чет элдик баскынчылардан сактоодо көрсөткөн эрдиктери үчүн баатыр атакка жетишип, кушчу уруусунан хан көтөрүлгөн. Бүргө баатырдын эрдиги казак ханы Абылайдын кыргыз жергесине уюштурган жортуулдарында өзгөчө көрүнгөн. Казак ханынын колун Балхаш көлүнүн аймагына чейин сүрүп барган. Бүргө баатыр Кокон хандыгынын саясий окуяларына да жигердүү аралашкан. Кокон хандыгы сунуш кылган датка наамынан баш тартып, Олуя-Ата, Сайрамдагы чептерге кол салган. Цинь императорунун чакуруусу менен Кашкарга чейин барып, баалуу сый алган. Көз карандысыз саясаты үчүн аны Кокон шаарынын башчысы тымызын тыңчы жиберип, ууландыртып өлтүргөн. Кыргыздардын белгилүү баатырлары Атаке, Эсенгул, хан Садыр, Жаманак баатыр, Жайыл хан, Кошой баатыр, Түлөберди баатыр, Ажыбек баатыр менен үзөңгүлөш, замандаш жашап, кыргыз элинин биримдиги үчүн кызмат кылган. Бүргө баатыр жоокерчилик менен катар эле чарбачыл адам болгон. Азыркы Мерке облусундагы өзү жердеген жерге арык каздырып, суу чыгарткан, ал арык «Бүргөнүн Тогонду сайы» деп аталган. Бүргө баатырдын өзүнө таандык кызыл кочкул түстөгү туусун, мөөрүн, жортулда кийүүчү темир зоотун жана жоокердик кылычын урпактары азыркы кезге чейин сактап жүргөн. Эстелиги Талас шаарына коюлган.

Суранчы-бий-19-к. башында Кашкар аймагындагы кыргыздардын чоң багыш уруусунан чыккан. Устунартыш кыштагында туулган. Алгач Суранчы кыргыздар менен уйгурлардын Цинь дөөлөтүнө каршы көтөрүлүштөрдүн уюштуруучуларынын бири, уйгур Зия-Динди кармоого катышкандыгы үчүн Кытайдын цзюнь-ван наамын алган. Кийинчирээк манжур-кытай эзүүсүнө каршы чыккан кыргыздардын көтөрүлүшү тарапка өткөн. 1820-ж. Жааңгер кожонун биринчи көтөрүлүшүнө кошулуп, Устунартыштагы кыргыздарды жетектеген. 1826-27-жж. Жааңгер кожонун кийинки көтөрүлүшүнө да 500 жигити менен катышкан. Бул көтөрүлүш кытайларда Суранчы бийдин (буруттун) козголоңу деген аталыш менен да белгилүү.

Кытай баскынчылары менен айыгышкан айкаштарда бөтөнчө Суранчы бийдин колу эрдик көрсөтүп, даңкы чыккан. Ошондуктан, Жааңгер кожонун кыймылынын алгачкы этабы кытай тарыхый маалыматтарында «Суранчы буруттун козголоңу» деп аталып калган.

1820-ж. күзүндө Жааңгер кожо кыргыздардан куралган бир нече жүз жоокери менен кашкарды көздөй жол тарткан. Ошол эле учурда Суранчы бий 300 жигити менен Кашкарга келип, калаага жанаша жайгашкан кыштактардагы кытай аскерлерине кол салган. Анын жигиттери салгылашуулардын биринде Кашкардын чет жакасындагы кытай кароолун талкалаган. Бирок Жааңгер кожо менен Суранчынын колу душмандын арбын аскеринин кысымына туруштук бере албай, чегинүүгө аргасыз болгон. Цин төрөлөрү Кашкарга кошумча аскер жөнөтүп, Кашкарды курчоодон куткарып калган. Көтөрүлүшчүлөрдү биротоло талкалоону көздөп, алардын артынан сач түшкөн жазалоочу аскерлер Суранчынын эски журтуна келип, орула элек эгинди, 30дан ашуун өрөөндү өрттөшкөн. Андан соң жоон топ кыргызды туткундап, 20дан ашыгын мыкаачылык менен өлтүлүшкөн. Муну менен бирге Цин, төрөлөрү кыргыздарды тополоңго аралашпоого, Суранчыны кармап берип, чоң сыйлыкка ээ болууга үндөгөн. Коркутуп-үркүтүүлөргө карабастан, кыргыздар өз жол башчысын душманга кармап беришкен эмес. Тескериринче, эл арасында Суранчы бийдин кадыр - баркы ого бетер арткан.

Бердике баатыр, Бердике берен Сырдыбай уулу (XVIII кылымдын ортосу, азыркы Талас рай-ну, Бешташ капчыгайы – XVIII кылымдын аягы, Анжиян ш.) – түндүк (аркалык) кыргыздардын Жуңгар хандыгына каршы күрөшүн уюштуруучулардын жана жетекчилеринин бири. Саруу уруусунун алакчын уругунан. Кушчу, жетиген урууларынын башчысы Эр Солтоной, Итим баатыр, солто элинен Жайыл менен Кошой, саяктан эр Садыр, сарыбагыштан Атаке баатыр ж.а башкалар менен бирдикте кыргыз жергесин жуңгарлардан бошотууда айрыкча таанылган. Санжырачылардын айтуусуна караганда Бердике баатыр жоого к иргенде жайдак ат минип, кылыч чаап, айбалта соккон. Жогоруда аталган баатырлар менен Талас өрөөнүнөн, Чүйдөн, Кеминден баскынчыларды сүрүп, Ысык-Көлдүн тескейин бошоткон. Бердике баатыр үч жыл көл боюнда туруп, хан Бердике аталган. Бердике кийин Таласка келип, кокон бийи Эрденеге каршы аттанган. Ушул жортуулунда Бердике баатыр Анжиянда Эрдене бийдин тыңчылары ууланган жебе менен капысынан атып өлтүрүшкөн.

Кудаян Сарсейит уулу, хан Кудаян (туулган жана өлгөн жылы белгисиз)-18-к. 80-жылдарындагы кыргыздардын башкаруучусу. Сарыбагыш уруусунан, Сарсейит бийдин Үчүкө, Түлкү, Кудаян жана Эрдене атту төрт уулу болгон. Үчүкө, Түлкү, эл башкарып, баатырлык кылышкан. Какшаалдагы нойгут кыргыздарынан чыккан кыз батыр Жаңыл Мырзаны Түлкү баатырга аялдыкка алып беребиз деп барышып анын колунан беде өлүм болушкан. Агалары өлүп Кудаян жаш болгондуктан,

сарыбагыштын жантай уругунан карасакал Калматай убактылуу эл бийлеген. Ошол мезгилде жалпы аркалык кыргыздарды Көкүмдүн уулу хан Тейиш башкарып, башкаруу ишинде кыргыз-казак ханы Эшимдин небереси Тауке Жаңгир уулу менен пикирлеш жана союздаш болгон. 1670-жылдардын башталышында аркалык кыргыздар Кудаянды хан көтөрүшкөн. Элдик уламышта Кудаян төрөлгөндө кан уучтап түшкөн делет. Мындай маалымат тийиштүү даражада Кудаяндын хандык бийлигин идеологиялык негизин бекемдөө багытталган. Кудаян башкарган мезгил өтө оор заман башталып, кыргыздар калмак баскынчыларынын кысымынан улам жер которуп, Ысар-Көлөпкө чейин барган. Уламышта Санчы сынчы Кудаянды сынап, сынына толбой калганын ачык айтканы үчүн аны Кудаян төбөгө чаап, сынчынын каргышына калган делет. Кудаян Ооганстанга жортулдап, Сырдарыядан өткөндө каза болгон. Санжыра боюнча Кудаяндан тараган тоголок аттуу урук Фергананын батышы Оротөбө, Кожент дегенжерлерде турушат. Кочкор өрөөнүндөгү аз сандагы тоголок уругу да Кудаян тукумубуз дешет. Акыркы маалыматтар боюнча өзүлөрүн сарыбагыштан тараганбыз дешкен. Талас өрөөнүндөгү томолоктор да Кудаяндын тукумдарынан болушу ыктымал.

Маматкул бий, Маматкул Үчүкө уулу (1660-жылдар чен – 1758-жылдан кийин) – XVIII кылымдын биринчи жармында калмак баскынчыларына каршы элдик күрөштү жетектегендердин бири. XVIII кылымдын ортосунда түндүк кыргыз урууларын башкарып турган чоң бий. 1680-ж. аягы-1960-ж. башталышында калмак баскынчылыгына туруштук бере албаган кыргыз уруулары Фергана тарапка көчкөн. Маматкул бий Ферганага ооп барган кыргыздардын башын бириктирип, Намангандын үстүн жердеп турган. Ал 1720-ж. ошол аймактын башкаруучулары менен бирдикте калмактарга каршы элдик күрөштү жетектөөнү колго алган. 1732-жылдан Кетмен-Төбө өрөөнүнө кыргыздарды топтоп, Ала-Тоону баскынчылардан бошотуу аракетин баштаган. 1758-ж. Цин империясы Жуңгар хандыгын кыйратып Чыгыш Түркстанды басып алган. Кыргыздар ата конуштарына кайтып келүүгө мүмкүнчүлүк алышкан. 1758-ж. Цин империясы Маматкул бийдин атынан барган кыргыз элчилерди Цин императорунун кабыл алуусунда болуп, маанилүү саясий маселелерди чечип келген. Маматкул бий башында турган түндүк кыргыз урууларынын конфедерациялык түзүлүшү Жети-Суу, Теңир-Тоо жана Чыгыш Түркстандын алкагында Түндүк Кыргызстандын XVIII кылымдагы өз алдынча мамлекеттик түзүлүшүн аныктаган.

Черикчи бий Темир уулу (туулган жылы белгисиз-1785) – XVIII сарыбагыш уруусунун башчысы, белгилүү дипломат. Аркалык кыргыздарды калмактар сүргөн кезде (бала чагында) Ферганага оогон. Орус жазма даректеринде Черикчинин 1730-40-жж. Анжиян шаарын

башкарып тургандыгы айтылат. Ал жакын тууганы Маматкул менен бирге Ферганада чачылган арка кыргыздарын чогултуп, адагенде Кетмен-Төбөгө, Цин империясы Жуңгар хандыгы талкалаган соң, өздөрүнүн ата-бабалары жердеген жерлерге көчүрүп келүүдө көп күч жумшаган. Маматкул бийдин тапшырмасы менен 1758-ж. Кытайга барган элчиликте жетектеп, император Цянь Лундун кабыл алуусунда болгон. Бирок кытайлыктардын баскынчы саясатын колдогон эмес. 1760-ж. Жуңгарлардын башчыларын кармайбыз деген шылтоо менен Ысык-Көлгө кирип келген кытай аскерлерине кыйраткыч сокку уруп, кыргыз жеринен кубалап чыккан. Тарыхый даректер боюнча ал арка кыргыздарын 1760-жж. Аягына чейин бийлеген. Андан кийин бийлик Эсенгул менен Атакеге өткөн.

Эренек Бек, Ярнак Яранак -1660-87-жж. Сибирь кыргыздарынын башкаруучусу; Алтысар беги Ишеней-Мергендин уулу, Номчибектин небереси. Улуу агасы Айкан Юрукту аманат туткун катары Москвада билим алып, Иван деген ат менен чокундурулган. Ал Красноярскиге келип бир тууганы Эренек бекке каршы бир нече аскердик жүрүш жасаган. Эренек бектин Чакун, Харгин, Шам аттуу уулдары болгон. Эренек бек өтө каардуу, өжөр инсан болгон. Өзгөчө чыккынчыларды катуу кыйноого алып, дарактарга кере байлап, казандагы кайнак сууга салып, көздөрүн оюп салууга ж.б. жазаларга буйрук берген. Эренек бек бытыранды боргон кыргыз улустарын жана кыштым аймактарын «Кыргыз өлкөсү», «Кыргыз жери» этносаясий биримесине айланткан. Ал 20 жылдан ашуун Красноярск, Кузнецк, Томск, Енисей ж.б. орус кыштактарына коркунуч туудурган. Эренек кыргыздардын экономикалык кубаттуулугун камсыз кылып турган кыш тышкы саясатында Россияга каршы болуп, Жуңгариянын колдоосуна ыктаган. Өзгөчө, ургаалдуу түрдө отурукташып жаткан орус кыштактарына өтө ылдам, жеңил куралданган кыргыз атчандары тарабынан тез-тез соку уруп турган. Сеңге-Тайша менен Эренек бектин 1667-ж. Красноярска жасаган чабуулу учурунда казак-орустардын 375 кишиден турган аскер бөлүгү оор жоготууга учураган (39 адам өлгөн, 203 адам жарадар болуп, 49у туткунга алынган). Эренек бек орус чыңдоолорунун курулушу менен өтө зор коркунуч туудураарын түшүнүп, орус бийликтерине: «Эгерде Абаканго чыңдоо курсаңар, анда биз өз жерибизди акыркы балабызга чейин коргоого даярбыз» - деген билдирүү жасаган. 1675-ж. Красноярдык казак-орустар Кыргыз жеринин так ортосунда, Абакан дарыясынын куймасындагы Тагар аралына чыңдоо салышат. Эренек бек булл курулушту курчоого алып, өрттөп жиберет. Кийин Ачин жана Кан чыңдоолорун талкалап, Россиянын тууларын, замбиректерин колго түшүрүп алган. 17-к. 2-жарымында Цинь империясы моңгол хандыктарын баш ийдирип, аларды жуңгарларга (калмактарга)

каршы тукурган. 1687-ж. моңголдор менен согушта Галдан Бошокту-хан Кыргыз өлкөсүнөн толуктоолор алуу үчүн аскер чакырат. Эренек бек 600дөн ашуун адамдан турган кошууну менен Алтайдагы Чулушман дарыясынын жогорку агымына жакындап келгенде, моңголдор букуртурма коюп тосуп алышып, беттешүү учурунда Эренек бек жана анын 300дөн ашуун жоокери, Алтыр улусунан 150 адам курман болот. Анын күрөшүн батыр уулу Корчун уланткан.

Бишкек баатыр, Бишкек Кенен уулу (XVIII к.) –кырыз солто уруусунан чыккан баатыр. Чуңкурчак жайлоосунда (азыркы Аламедин району) туулган. Сабадагы кымызды бишкек менен бышып аткан учурда энесинин толгосу келген. Ушундан улам төрөлгөн балага Бишкек деген ат коюлган. Эр жеткен кезде азыркы Бишкек шаарынын борбордук аянтына жакын жерге көчүп келип, чакан кербен сарай жана душмандан коргонуу үчүн чеп курган. Бул жерде бара бара пайда болгон кыштак Бишкектин атынан аталып калган.

Фольклордук маалымат боюнча Бишкек адегенде жунгар баскынчыларына каршы күрөштө эрдиктерди көрсөтүп баатыр аталган. 1775-1776-жж. Аблай хандын чабуулунда баскынчыларга каршы күрөштө баатырдыктын үлгүсүн көрсөткөн

Бишкек баатыр карылыгы жетип өлгөндө, аны Төрт-Күл деп аталган дөңсөөгө (азыркы «Ысык-Көл» кинотеатры жайгашкан жер) коюшуп, замандаштары ага чоң күмбөз тургузушкан.

Чүйлүк кыргыздарды багындырган Кокон хандыгы 1825-ж. Бишкек баатырдын XVIII к. курган чебинин ордуна өздөрүнүн чебин куруп, аны Бишкек чеби деп аташкан. Түндүк Кыргызстан Россиянын курамына өткөндө бул жердеги эл отурукташкан кыштак кеңейип, 1878-ж. шаар макамын алган. 1926-1991-жж. Бишкек шаары советтик мамлекеттик ишмер М.В. Фрунзенин ысымы менен аталган. 1991-ж. борбор шаарыбызга анын тарыхый аты кайтарылган.

Санжыра боюнча Бишкек баатыр айтылуу баатырлар Атантай менен Тайлактын таятасы болгон.

Акбото бий, Акбото Рахимбий уулу (болжолу XVII кылымдын аягы – XIII кылымдын 30-жылдарында жашаган) - саясий ишмер; Кокон хандыгынын Хожент вилайетин бийлеген. Кыргыздардын саруу уруусунун кырк уругунан. Тарыхый маалыматтар б-ча ал Бухара ханы Убайдулланын (1702-11-ж. башкарган) ишеничине ээ болуп, Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгышындагы Хоженттин аймагын калмак баскынчыларынан коргоочу кошуундун башчылыгына дайындалган. Бул аймакта Акбото бийдин саясий аброю өскөндүктөн, Кокон хандыгынын негиздөөчүсү Шахрух бийдин кызына үйлөнүп, өзүнүн кызын анын уулу Абд ар-Рахим бийге

турмушка берип, Коконду башкарган Миң династиясы м-н кайчы куда болгон. Хожентти башкарууну Абд ар-Рахим бийге тапшырган. Бул аягында күйөө бала м-н кайын атанын ортосундагы ачык тирешүүгө алып келген. Эрегиште Рахим бий кайын атасын өлтүрүп, Хожентке өзүнүн иниси Абд ал Карим бийди дайындаган.

Кубат бий, Кубат мырза (туулган, каза болгон жылы белгисиз)- XVIII кылымдын экинчи жармында Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыз урууларынын төбөлү, кол башчы, саясий ишмер; кушчу уруусунан чыккан бий. Кокон башкаруучусу Абд-ал-Каримдин мезгилинде жуңгарлардын баскынчылыгына каршы биргелешкен сокку уруу үчүн Кокон бийликтери Кубат бий башында турган кыргыздар менен биримдик түзүп, алардын биргелешкен күчү баскынчыларды Ферганадан кууп чыккан. Кокон хандыгын Эрдене бий башкара баштаган кезде, Оротөбөгө ээ болуу максатында ал кыргыз бийлери менен өнөктөш болууга аракеттенип, мына ушул кырдаалда да Кубат бий негизги ролду ойногон. Тарыхый булактарда айтылгандай, Кубат бий «кыргыз падышасы» аталып, «өз алдынча башкаруучу катары жеке пайдасы үчүн тигил же бул башкаруучу менен каалагандай достошуп же ажырашып турган». Кокон хандары жана Кытай императору Кубат бийдин пикири менен эсептешкен. 1855-ж. Кубат бий Цин империясына каршы боштондук кыймыл жүргүзүп жаткан Жусуп Кожонун чакырыгы боюнча аскерлери менен Чыгыш Түркстанга кеткен. Ушул окуядан кийин Кубат бийдин тагдыры белгиси. Ал жакта набыт болгонун уккан карындашы Аксуусардын «Кубат бий өлбөй кут өлдү, мундуз журт өлдү» деп кошкондугу эл озунда айтылып калган.

Ажы бий, Тикке бий уулу (туулган жана өлгөн жылдары белгисиз) – XVIII кылымдын 2-жармындагы саясий ишмер; Алай-Фергана аймагындагы саясий окуяларга жигердүү катышкан кыргыз төбөлдөрүнүн бири. Адыгине уруусунун баргы уругунан. Кытай тарыхый булактарында 1759-ж. июнь айында Ажы бий баш болгон төрт кыргыз бийи Кокон шаарын бийлеген Ирдана бий менен тышкы душмандарга каршы бирге болууга багытталган достук келишим түзүлгөндүгү жөнүндө айтылат. 1790-ж. Ирдана бий Алтайда тонолгон Кокон көпөстөрүнүн ишин шылтоолоп Ош, Өзгөн шаарына чейин жортуулга келген. Ажы бий жооп иретинде 1761-ж. Коконго жасалган ийгиликсиз жортуулдан кийин, кайра Алай тарапка чегинген. Кытайга элчи Элэтадини жиберип, Кокон бийлигин тартипке чакыруусун өтүнгөн. Бул аймакта кыргыздар биримдикке келе башташкандыктан, Ирдана бий Ош жан Өзгөндөн өх ыктыяры менен чыгып кеткен. 1764-ж. жазында Ирдана бийдин Оротөбөдөгү чатактарга алагды болгонунан пайдаланып, Ажы бий Коконго жортуул уюштурган. Жортуул ийгиликсиз аяктап, кармашта

жараат алган Ажы бий Ирдана бийге туткунга түшкөн, бир маалымат боюнча коё берилген, экинчиси боюнча даргага асылган.

Атаке батыр, Атаке Тынай бий уулу (болжол менен 1738-өлгөн жылы белгисиз) – XVIII кылымдын 2-жарымында Чүй өрөөнүндөгү сарыбагыш уруусунан чыккан. Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыз урууларын башкарган. Орус тарыхый булактарда «князь» делет. 1718-22-ж. кыргыздардын көл калаасындагы Чүй, Талас дарыяларынын бойлорундагы жерлерди Жуңгар хандыгы басып калган. Атакенин атасы Тынай бий жетектеген кыргыз уруулары Түштүк Кыргызстанга Анжиян шаарына жакын чөлкөмдө жер которууга мажбур болушкан. 40-жылдардын башында жуңгарлардын айрым урууларынын ич ара чыр-чатактарынан пайдаланып, кыргыздар мекенине кайта баштаган. Туулган жерин бошотуу үчүн жуңгарларга каршы согушууга туура келген жуңгарлар менен чечүүчү салгылаштан кийин Атаке баатыр менен Бердике баатыр Токмоктун түштүк тарабындагы Көк-Жар капчыгайында Жуңгар аскер башчысы Доргул менен кездешишет. Салгылашта Атаке батыр Доргулду найза менен сайып өлтүргөн. Жуңгарлар кача баштаган. Атаке баатыр жоокерлери менен Чүй өрөөнүн душмандардан болук бошоткон. Согуш аракеттерин улантуу менен Атаке баатыр жетектеген жоокерлер Чоң-Кеминди бошотуп, Тору-Айгыр ашуусу аркылуу Ысык-Көл өрөөнүнө түшүп, көлдүн түндүк тарабын душмандардан тазалаган. Атаке баатыр Россиянын борбору Санк-Петербургга алгачкы элчилик жиберип (1785-88), Россия менен дипломатиялык байланышты баштаган. Элчилери Абдырахман менен Шергазы аркылуу Россия императору Екатерина IIге кайрылып, кыргыз элине жөлөк болуусун өтүнгөн жана кыргыз жергеси аркылуу өтүүчү Россиянын кербендеринин копусздугун камсыз кылуу милдетин ала тургандыгын билдирген. 1825-ж. Кокон хандыгынын кысымынан Атаке сарыбагыш уруусунун бир бөлүгү менен Ысык-Көлгө убактылуу журт которуп кеткен. Атакенин баласы- Карабек, Карабектен Жантай, Жантайдан Шабдан. Кийинчерээк кыргыздар Россиянын курамына бириктирилгенден кийин Атаке баатырдын укум-тукуму Атаке болуштугун түзүшкөн. Эстелиги Кемин районуна орнолулган.

Тайлак баатыр, Тайлак Рыскул уулу (болжол менен 1796, Нарын дарыясынын) боюндагы Каргалык деген жер, азыркы Акталаа жана Тогуз-Торо райондорунун чеги-1838, Куртка деген жер) – XIX кылымдын 1-жарымындагы кыргыз элинин көз карандысыздык үчүн болгон кыймылынын ири өкүлү. Нарын кыргыздарынын Кокондун эзүүсүнө каршы күрөшүнүн 1-этабы 1832-ж. Тайлак баатыр жана бир тууганы Атантайдын жетекчилиги менен башталып, бирок ийгиликсиз аяктаган.

Кокондун 7 миң аскери аз кыргыз колун жеңип алып, элди салык төлөөгө мажбурлаган. Нарын кыргыздарынын Коконго каршы күрөшүнүн 2-этабы Мадали хандын Тайлак баатырды туткундоо үчүн Арап башында турган аскер (500 сарбаз) жиберүүдөн башталган. Тайлак баатыр сарбаздарды Тогуз-Тородогу Бычан жайлоосунда тосуп алып, салгылашта жеңип чыккан. Тайлак баатыр күрөшүнүн 3-этабы XIX кылымдын 30-жылдарынын аягына туура келет. Мадали хан Түркстан тараптагы казактын Эдиге төрөсү м-н келишип, аны көп кошуун м-н жабдып, Тайлак баатырга каршы аттанышкан. Эдиге Таласты чаап, Өтмөктү ашып, Суусамырга келет. Тайлак баатыр Ак-Талаадагы басыз, чоро урууларынан кол жыйнап, Эдиге менен Суусамырдын Дубанкечүү деген жеринде беттешет. Бул урушта да Тайлак баатыр жеңип чыккан. XIX кылымдын 20-жылдарында Тайлак баатыр жетектеген кыргыз уруулары Чыгыш Түркстандын иштерине аралаша башташкан. Ушул мезгилдерде Кашкарды башкарып келген кожолордун укум-тукумдарынын бири Жааңгер кожо Кытай баскынчыларына каршы чечкиндүү аракеттерди баштаган. Бирок анын 1-жортуулу ийгиликсиз аяктап, ал кыргыздар арасында баш калкалоого аргасыз болгон. Тайлак баатыр менен Атантай Жааңгердин кыймылына колдоо көрсөтүшкөн. Анткени алар кытай баскынчыларын кыргыз аймактарына өткөрбөөнү көздөшкөн. Кытайдын Синыцзяндагы башкаруучусу Жааңгерди колдогон кыргыздарды талкалап, жетекчилерин кармап келүү үчүн 1825-ж. Баян Бату генерал баштаган 500 кишиден турган аскерин Нарын тарапка жөнөткөн. Алар Тайлак баатыр жокто анын айлын курчоого алып, талап-тоноп, жүздөй адамды өлтүрүшкөн. Бул кабарды уккан Тайлак баатыр коңшу айылдардан шашылыш кол курап, душманды куугунтукка алып, Арпа менен Нарындын ортосундагы Ойнокжар капчыгайында камоого алып, алардын баарын кырып таштаган. Тайлак баатырды 1838-ж. кокондук тыңчы ууландырып өлтүргөн. Андан кийин Кокон ханы жортуул жасап, Нарын кыргыздарын кайра каратып, Тайлак баатыр бузган кокондук Куртка сепилин калыбына келтирип, бийлигин чыңдаган. Эстелиги Нарын шаарында орнотулган.

Полот хан, Исхак Хасан уулу, Исхак Молдо (1844-ж. чен., Маргалаң уезди, Охна кыштагы-1876, Жаңы Маргалаң ш.)-1873-76-ж. дагы Кокон көтөрүлүшүнүн жетекчилеринин бири. Ичкилик уруусунун бостон уругунан. Атасы Маргалаңдагы Ак медресенин мудариси болгон. Полот хан адагенде Кокондогу Түнкатар медресесинде, кийин Малгалаңдагы «Ак медреседе» окуган. 1867-ж. молдо Исхак окуусун таштап, өз уругунун көчмөндөрү жашаган Сох кыштагына, кийин Охна кыштагына келет. Эл арасында болууну көксөгөн Исхак молдо Анжиян шаарында туруп калат. Соода иши менен Ташкенге келип жүрүп, ал жерден лашкер Алымкулдун пикирлеши, кыргыздын курама уругунан чыккан саткалдык Абдымомун

аталык менен таанышат. 1873-ж. Кокон көтөрүлүшү башталганда эл хандыктын мураскору, алим хандын небереси Полот бекти көтөрүлүштү хан катары жетектөөсүн өтүнүшкөн. Шер датка баш болгон кыргыздардын өкүлдөрү Самарканга Полот бекке барышкан, бирок ал баш тарткан. Алар Самаркандан кайтып келе жатып, Ташкенге Абдымомундун үйүнөн өңүтүсү Полот беке окшогон Искакты кезиктирип, аны Полот бектин ордуна мураскор болууга көндүрүшкөн. Ошентип Полот хан (Искак молдо) 200 аскери менен Чаткалда көтөрүлүшкө жетекчилик кыла баштайт. Чаткалга жакын жайгашкан Ала-Бука, Ак-Таш, Нанай, Көк-Жар, Мамай, Сафедбулон ж.б. айылдардагы эл Полот ханды хан деп таанып, Кудаяр ханга каршы көтөрүлүшкө кошулушкан. Көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчү карапайым калк-кыргыз, өзбек, кыпчак, тажиктер болгон. Алар менен катар өз кызыкчылыктарын көздөгөн феодалдардын өкүлдөрү да катышкан. Кийинчирээк Полот хан көтөрүлүшкө катышкан феодалдардын таасири менен Кокондун мурунку хандарынын саясатын уланткан. Көтөрүлүштүн жүрүшүнүн экинчи этабы 1875-ж. июль айында Россия империясынын өкмөтү Полот хандын бийлигин мыйзамсыз деп таанып, Кокон хандыгынын аймагына орус аскерлерин киргизүүгө жетишкен. М.Д.Скобелевдин кол башчылыгы астындагы орус аскерлеринин күчү менен көтөрүлүш басылып, Кокон хандыгынын аймагына орус аскерлеринин күчү менен көтөрүлүш басылып, Кокон хандыгы жоюлуп, Фергана облусу деген ат менен Россия империясынын кармагына өткөн. Өзүн курчаган феодалдардан чыккынчылыгы менен Полот хан падышалык бийликтин колуна түшкөн. Убактылуу Жаңы Маргалаң шаарындагы орус түрмөсүндө кармалып турган. Аскер сотунун өкүмү менен Жаңы Маргалаң шаарында 1876-ж. 1-мартта даргага асылган.

Мадали Дүкчи-эшен (1853-1898-жж.)-Анжиян көтөрүлүшүнүн жетекчиси, Маргалаң уездиндеги Миң-Дөбө кыштагындагы кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Анын атасы Муканбет Сабырдын 5 танап жери болуп, ийик жасоочу экен. Ал устачылыкты Мадали да үйрөнөт. Жаш кезинен бай эшен Султанкан Төрөнүн кол алдында малай болуп иштеген. Акырындап эшендин таалимин алып, анын жолун улаган мурит, анан калпа болот. 1882-ж. эшен Султанкан Төрө өлгөндөн кийин анын ордун Мадали басат. Ал 1887-ж. Меккеге ажыга барып, келгенден кийин Орто Азиялык Мукамбек Муккидиндин «Накша-бенду» диний уюмунун эшени болот.

Чоң дин кызматкери катары ал көп мал, азык-түлүк, буюм, акчаны садага зекет катары алган. Ал кармагына 40тан ашык мурит, 30 кызматчы малай кармап, алар болсо эшендин атагын чыгарып, эл ичинде анын кадыр-баркын, таасирин күчөткөн.

Байтик баатыр, Байтик Канай уулу (1817, Чүй өрөөнү-1886, азыркы Аламүдүн району Байтик айылы) солто уруусунун чоң манаптарынын бири. Байтик адегенде Кокон хандыгы менен өз ара ыңгайлуу дипломатиялык мамиледе болгон. Пишпек чебинин беги Рахматулла даткага каршы 1862-жылдагы көтөрүлүштүн башында Байтик турган. Солтонун баатырлары Дуулат, Көкүм жана Чойбек Рахматулланы жок кылган. Байтик XIX кылымдын орто ченинде Чүй өрөөнүндөгү кыргыздардын Россия империясынын карамагына өтүүсүнө жана Россия менен Кыргызстандын байланышын чыңдоого түздөн-түз салым кошкон. 1867-ж. солто, сарбагыш, саяк, ж.б. кыргыз урууларынын өкүлү катары падыша Александр Пнин Кеңешине катышуу үчүн Санк-Петербургга барган. Россия империясына кылган кызматы үчүн ага аскердик капитан даражасы ыйгарылып, Анна тамасына тагылуучу Чоң алтын медаль, ыйык Станислав ордени жана каухар чөгөрүлгөн шакек менен сыйланган.

Шабдан Жантай уулу (1839, Чүй өрөөнү, Көк-Жар жайлоосу, азыркы Чүй району Он бир жылга айыл өкмөтү-1912)-Чүй, Кемин өрөөнүндө жашаган сарыбагыш уруусунун тынай уругунан чыккан манап, саясий, коомдук ишмер. Жантай хандын уулу. Жаштайынан эле саясий турмушка аралашкан. 1860-жылдын акырында Кокон хандыгынын колбашчысы Канат шаага кошулуп, Ташкенге барган. Узунагачтын жанындагы орус аскерлерине каршы урушка катышкан. Ташкен шаарын коргоодо көрсөткөн каармандыгы үчүн Кудаяр хан аны Түркстан шаарынын беги кылып дайындаган. Бирок анда иштебей, атасынын таасири менен орустарга өтүп, өмүрүнүн аягына чейин ак падышага кызмат өтөгөн. Ал Токмоктогу уезддин начальниги жана Жети-Суу аскер губернатору менен тыгыз байланышта болгон. 1868-ж. орус букаралыгына өтүүгө каршы чыккан саяк уруусунун манабы Осмондун көтөрүлүшүн басууга катышкан. 1876-77-жж. генерал Скобелевдин алайлык кыргыздарды Россиянын карамагына өткөрүү ишине көмөк көрсөткөн. 1878-ж. жигиттери менен Ат-Башынын түштүгүндө орустардын чалгындоо отрядын коштоп жүргөн. Орус падышачылыгына кылган кызматы үчүн Шабдан сыйлыктарды алып турган. 1883-ж. ал падыша Александр Шнүн тактыга отуруу аземине катышып, аскер старшинасы наамын алган, алтын саат менен сыйланган. 1884-ж. ага жылына берилүүчү 300 сом пенсия чектелген. 1909-ж. Чоң-Кеминде жаңы усулда сабак өткөрүүчү медресе салдырган. 65-жашында Мекеге ажыга барган. Шабдандын өмүр баяны, ишмердиги Осмонаалы Сыдык уулунун «Тарых-и кыргыз шадманийа» аттуу 1914-ж. Уфадан басылып чыккан эмгегинде жазылган. Эстелиги Бишкекке шаарында жана Кемин шаарчасына орнотулган.

Турдумамбет Тоймат уулу, Турдуке - XIX кылымдын 2-жарымында Ат-Башы, Ак-Сай аймактарын бийлеген манап. Чериктердин бай чубак

уругунун карагул тукумунан. Эки ата өткөн агасы Ажыбек баатырдын көзү өткөн соң бүткүл черик уруусун бийлеген. 1863-ж. жазында 5000 түтүн черик уруусунун атынан букаралыкка кабыл алууну өтүнүп, элчилерин орус бийликтерине жиберген. 1863-ж. 13-октябрда Турдумамбет бийдин элчилери Омскиде Батыш Сибирь генерал-губернаторунун алдында Россиянын букаралыгына өтүүгө ант берген.

Үмөтаалы Ормон уулу (болжолу 1710-1879) – Ормон хандын тун уулу; кыргыз тарыхындагы өтө карама-каршылыктуу инсан. Ормон хан тирүү кезинде эле Үмөтаалыга эл бийлете баштаган. Кенесары султанды жеңгенден кийин, Ормон хан 1847-ж. аны Боронбай, Жантай, Жангарачка кошуп, орус бийликтери менен сүйлөшүүгө жиберген. Үмөтаалы атасынын заманында орустардын Ала-Тоо округунун башчысы менен алакада болуп, атасы өлгөндөн кийин орус басып алуучуларына каршы күрөшкөн. Ормон хандын куну үчүн бугу уруусу менен болгон согушта сарыбагыш уруусунун башында турган. 1860-ж. сарыбагыш уруусунун жетекчилерин колго түшүрүп, жазалоо максатын көздөгөн капитан Венюковдун отряды келгенде Үмөтаалы менен Төрөгелди Нарын, Атбашы тарапка эли менен көчүп кеткен. Орус менен кокондуктардын ортосундагы 1860-ж. жай, күз айларындагы Кастек жана Узунагачтагы согуштарда Алымбек датканы колдогон. Кокон ханы Малла хан тарабынан куугунтукталган Алымбек датка 1861-ж. Нарын аймагына келгенде, Үмөтаалы ага чоң жардам көрсөткөн. 1864-67-жж. Үмөтаалы Ат-Башы, Нарындан Кашкарга чейинки аралыкты ээлеп, Кокон, Кашкар кербендерин тоноп жана орус бийлигин кабыл алган кыргыз урууларына кол салып турган. 1867-ж. Кашкаржа Жакыпбек бийликке отургандан кийин, ал Үмөтаалыны кыса баштаган. Орус аскерлери да 1867-ж. жайында полковник Полторацкийдин жетекчилигинде Ат-Башы, Чатыр-Көл аймактарына экспедиция уюштурган. Туш тарабынан кысылган Үмөтаалы 1867-ж. күзүндө Н.А. Северцовдун кошуунуна келип, орус бийлигин толук тааный турганын билдирген.

Чынгыз хан, Темучин (1155-1227-жж.) –Улуу Моңгол мамлекетинин негиздөөчүсү, кол башчы. Онон дарыясынын боюндагы, Делпун-Болдан деген жерде туулган. Моңгол урууларынын кол астында бириктирүү үчүн күрөштө татарларды жана алардын союздаштарын талкалаган. 1206-ж. бүткүл моңголдордун курултайында «Чынгыз» (түрк тилинде «теңиз», «деңиз») деген ысымды алып, өзүн каан («хан») жарыялаган. 1206-1207-жж. бир нече түрк, моңгол элдерин каратып, 1211-1218-жж. Түндүк Кытайды, 1218-1220-жж. Орто Азияны басып алган. 1219-1224-жж. Түндүк жана Чыгыш Иранга, Афганистанга жортуул жасап, кыйраткыч сокку урган. Ошол эле жылдары Кавказ аркылуу Чыгыш Ервопага аскер

жиберип, 1223-ж. Түштүк орус княздарынын кошуундарын жана кыпчактарды Калка өзөнүндө талкалаган. Басып алган өлкөлөрдө моңгол феодалдарынын катаал эзүүсүн орноткон, бирок эч бир элге диний жактан кысым жасаган эмес. Чыгыштагы Эне-Сай кыргыздары 1207-ж. Чыңгыз ханга баалуу тартуу менен келип баш ийип беришкен, бирок 1218-ж. кайра меркиттерге кошулуп көтөрүлүшкө чыгышкан. Чыңгыз хан уулу Жучинин кошуунун жиберип бул кыргыздарды биротоло караткан. Күчлүк наймандын бийлигине каршы күрөшкөн батыштагы (Теңир-Тоодогу) кыргыздар 1218-ж. Чыңгыз хандын бийлигине өткөн. Чыңгыз хандын жана урпактарынын тушунда Саян-Алтайдан Теңир-Тоого кыргыздардын дагы бир жоон тобу журт которгон.

Улукбек 1394-ж. 22-мартта Самаркандда туулган. Анын азан чакырылып коюлган аты Мухаммед Тарагай экен. Улукбектин атасы Шахрух Темирдин үчүнчү уулу. Демек, Улукбек Амир Темирдин небереси. Улукбек чоң атасы Амир Темирдин изин кубалап, ал караткан өлкөлөрдү аралайт. Ал астрономия менен жаратылыш тануу илимдеринин тармактарын билүүгө ынтаасын койгон. Платон, Аристотель, Птоломей жана башка грек, чыгыш окумуштууларынын эмгектери менен атасынын бай китепканасында жашынан эле таныш болгон. Улукбек 1904-жылдан мамлекетти башкарган. Бирок Улукбектин чоң атасы Амир Темирге кыргын согуш жүргүзүүдөн баш тарткан. Элге бейпил турмушту орнотуп, экономикасын чындап, маданиятын көтөрүп, ажайып ак сарайларды салдырып, илимди өнүктүрүү менен машакаттанды, Самарканд, Букара, Гиждуан, Мерв калаалары өнүгүп өстү. Эң сонун тарыхый жайлар салынды. Алардын ичинен эң көрүнүктүүсү Самаркандагы Улукбектин обсерваториясы болуп эсептелет.

Улукбек жанына Орто Азиянын атактуу окумуштууларын жыйнап алып, илим менен түйшүктөнгөн, өкмөттү жана динди башкарууга тек гана динчил шайыктар менен молдолор эмес, накта окумуштууларды да тарткан. Бул динчилерге жакпай, Улукбек дин жолунан тайды деген каңшаар тарайт. Динчилердин козголоңунан кийин ал илим менен иштемек болуп Самарканддан чыгып Мекеге кетип бара жаткан жолунда Улукбекти өз баласына өлтүртүшөт. Ал эми атасын өлтүргөн уул Абд ал-Латиф бир жылга жетпей динчилердин колуна ажал тапкан.

Улукбектин обсерваториясынын эң башкы илимий эмгеги «Зиджи Гурагани». Бул астрономдор менен географтар үчүн көптөгөн окумуштуулардын катышуусу менен жасалган бүткүл дүйнөлүк мааниси бар эмгек. Ал төрт бөлүмдөн турат: 1. Жылнаама тууралуу. 2. Убакытты өлчөө жөнүндө. 3. Планеталардын кыймылын аныктоо. 4. Астрономиялык башка маалыматтар.

Мухаммед Кыргыз (санжырада Тагай бий туулган, өлгөн жылдары белгисиз) азыркы Кыргызстандын аймагында жашаган кыргыз урууларынын «оң» жана «сол» канаттарын биринчи болуп бириктирип, бекемдеген. Ал гана эмес Мухаммед кыргыз урууларынын биригишинин келечегин көрө билип, тышкы алаканы да ошого ылгайлаштырган. Могол хандары Кыргызстан жана Казакстандын түштүк-чыгыш аймактарын басып алууга аракеттенип жатканда Мухаммед аларга каршы өзүнө ишенимдүү союздаш боло турган казак султандары менен ымала түзө баштайт. Ошондуктан Сыр-Дарыянын жээгиндеги шаарлары, ошондой эл Орто Азиянын отурукташкан аймактарын ээлеп алууга аракеттенген. Шейбанилерге каршы аттанган казак султандарынын жортуулдарында кыргыздар Мухаммеддин жетекчилиги менен активдүү катышат. Кыргыз кошуундары Түркстан, Сайрам, Ташкент, Анжиян, Аксы ж.б. жерлерге чейин жеткен. Түркстанга жортуулдун убагында ал өзбектердин ханзаадасы, ал убакта Самаркандда акимдик кылып турган Кучкунчи хандын уулу Абдулланы колго түшүрүп алып, бирок кайра бошотуп жиберген. Бул Султан Саид үчүн кыргыздарды чаап алууга шылтоо болгон. Моголдор ханы кыргыздарды 1517-ж. басып кирген. Анда Мухаммеддин ордосу Ысык-Көлдүн түштүгүндөгү Барскоон деген жерде болгон. Кармашта кыргыздардын колу талкаланып, Мухаммед колго түшүп, Кашкарга алып кетишет. Бирок ал абакта көпкө деле кармалган эмес. Саясий абалды салмактап туруп, Султан Саид аны 1518-ж. бошотуп, 1522-ж. өзүнүн уулу Абдар рашид менен кошо мекенине жөнөтүп жиберет. Ала-Тоо аймагына келгенден кийин Мухаммед кайрадан кыргыз урууларына башчы болуп, моголдорго каршы ого бетер күч топтой баштайт. 1524-ж. кыргыздардын жергесине (Кочкорго) казактардын ханы Тахир келет. Моголдорго каршы Мухаммед аны менен ымала түзөт. Аны билип калып, Султан Саид 1525-ж. мухаммедди карматып. Кашкарга айдап жиберет, ал жерден ал 1533-ж. Хан өлгөнгө чейин болот.

Абдырахман Элчи Кучак уулу – элчи, сарыбагыш уруусунун бийи Атаке баатыр орус императору Екатерина IIге жиберген элчилердин башчысы. Элчилер 1785-ж. сапарга аттанып, Омск – Петропавловск – Челябинск –Екатеринбург –Москва – Петербург маршруту боюнча жол кезишкен. Алар Екатерина IIге Атаке бийдин атынан үч илбирс, беш сүлөөсүн терисин тартуулашкан. Екатерина II элчилерди жакшы сыйлап, Атаке бийге 800 сом күмүш акча бердирип жиберген. Элчилер 1789-ж. 2-январда Омскиге жетишкен. Абдырахман 1789-ж. 20-июнда Омскиде дүйнөдөн кайткан.

Медет датка, Медет Байтүгөл (Байтурган) уулу (1778-79-ж. чен – 1839, Агучук, Кочкор өрөөнү) – таанымал бий, датка. Саяк уруусунун

курманкожо уругунан. Өз мезгилинин абройлуу чыгаан мамлекеттик ишмери катары таанылган. Кыргыз элинин үрп-адатын, мыйзамдарын акылдуулук менен колдонгон, калыс, акыйкат эл башкаруучу катары «Чоң Медет» деген атак алган. Эл алдында макал-ылакап аралаштыра таасын сүйлөй алган чоң чечен болгон. Кыргыз элинин биримдикте ынтымакта жашашы үчүн бардык мүмкүнчүлүгүн жумшаган. Кыргыз уруу башчыларын нааразычылыктарды маңдай-тескей отуруп чечүүгө чакырган. Медет датка менен мамилелеш болууга Кокон хандыгы да кызыккан. Омар хан (1811 – 22-ж. бийлеген) Медет датканы кыргыз бийлери менен бирге атайылап ордого чакырып сый-урмат көрсөткөн. Медет бийге датка наамын ыйгарып, атайын туу жана артыкча укук берүүчү жарнама тартуулаган. Медет датканын дипломаттык ишмердигинин натыйжасында Кокондо кыргыз бийлеринин ак үйлүүдө жүргөн 21 баласы кайтып келишкен. Кытай бийлигинен Жанболот бийди куткарып келген. Жалган жалаа менен Кокондо зынданда жаткан Алдаш баатырды өлүмдөн сактап калган. Кокон хандары Омар хандын Мухаммед Алинин (1822-42) кыргыздар менен жакындашып, Чыгыш Түркстанды Цин империясына көз карандылыктан бошотуу аракеттерин колдогон. Кийин кокондуктардын ашкере зекет алуучулук саясатына чечкиндүүлүк менен каршы туруп, анын мыйзам чегинде болушуна жетишкен. Медет датканын өзүнө таандык туусу, мөөрү болгон. Кокон ханы Мадали Медет датканы уулантып мерт кылган. Медеттин күмбөзү Кызарт ашуусунун чыгышында Кочкор өрөөнүндө салынган. Белгилүү санжырачы Ж.Кенчиев «Медет датка» (Б.1996) аттуу китеп жазган.

Ормон Хан, Ормон Ниязбек уулу (1791, Жылгынбашы, азыркы Токмок ш. - 1854) – XIX кылымдын ортосунда Түндүк Кыргызстанды бириктирүүгө – өз алдынча хандык түзүүгө аракеттенген сарыбагыш уруусунун чоң манабы. Хан атагына арзыган тарыхый инсан. Ормон 17 жашынан жоого каршы жортуулдарга катышып, нечен ирет жекеге чыгып, эрдиктин үлгүсүн көрсөткөн. 30 жашынан эл башкарууга активдүү катыша баштаган. Башкарууга табигый шык-жөндөмү, акылмандыгы, көсөмдүгү үчүн кадыр-баркы артып, эл Ниязбектен кийин Ормондун бийлигине моюн сунган. Ормон сары багыш, саяк, бугулардан тышкары солто, черик, чоң багыш, кушчу, саруу ж.б. түндүк кыргыз урууларын бириктирүүгө көп күч жумшаган. Көздөгөн максатын жетиш үчүн ал 1842-ж. (Б.Солтоноевдин жазганы б-ча Ортотокойдо хан көтөрүлгөн) Балыкчыга атайын жыйын чакырган. Көчмөндөрдүн илгерки каада-салты боюнча 9 ак боз бээ союлуп, ак кийиз жайылып, Ормон хан көтөрүлгөн. Хан бийлигинин белгиси катары ага кызыл тебетей кийгизишкен. Өзүнүн хандык туусу болгон. Хандык бийликти биринчи кезекте ал тартипти чындоодон баштаган. 1847-ж. Кененсары менен кармашта жетишкен жеңишти Ормон хан өз бийлигин

чыңдоо үчүн пайдаланган. Ормон хан согуш өнөрүн мыкты билгендиги Кененсары м.н согушта колдонгон түрдүү согуштук айла-амалдарынан көрүнгөн. Алар эл ичинде «Ормон опуза» деп аталып калган. Ормон хандын мыйзамдарынын жыйындысы «Ормон окуу» деген ат менен белгилүү. Ал айрым жылдарда Кокон чептерине, сарбаздарына кол салып турган. 1842-,1848-,1851-ж. Ысык-Көлдөгү, Чүйдөгү Кокон сарбаздарына оор сокку урган. Тилекке каршы Ормон хан канчалык жан үрөп аракет кылганы менен кыргыз уруулары саясий жактан толук бириккен эмес. Орус окумуштуусу А.Бернштам Ормон ханды орус падышасы Иван Грозный м.н салыштырып, «Ормон –малый Грозный) деп баа берген. Ормон хандын кыргыз элдин сактоодогу жана мамлекеттүүлүгүн түзүүдөгү ролу чоң. Эстелиги Бишкек шаарында орнотулган.

Боромбай Меңмурат уулу (туулган жылы белгисиз – 1858-ж.) бугу уруусунун чоң манаптарынын бири. 1843-ж. Жууку суусунун боюндагы Кызыл-Үңкүр деген жерге чеп курдуруп, аны ордо кылган. 1844-ж. ал бугу уруусунун атынан Батыш Сибирдеги орус падышачылыгынын бийликтерине букаралыкка кабыл алуу өтүнүчү менен элчи жиберген. 1848-ж. дагы бир ирет орус бийликтерине кайрылган. 1853-ж. Боромбай орустун полковник чинин алган. Анын элчилери 1854-ж. сентябрда Омскиге келип, 1855-ж. 17-январда бул шаардан Россиянын букаралыгына өтүү жөнүндө ант беришкен. 1855-ж. бугу менен сары багыш уруулары чабышкан кезде Текести жердеп калган. Бугу уруусунун сактап калуу үчүн Кытайдан жардам сураган, бирок көмөк ала алган эмес. Ошондон кийин кайрадан орус бийликтерине өтүнүч менен кайрылган. 1856-ж. Боромбайдын жайлоодогу айылында Ч.Валиханов болуп, анын сүрөтүн тарткан.

Жантай хан, Жантай Карабек уулу (1794-1868, Кичи-Кемин өрөөнү, Бейшеке айылы) – сарыбагыш уруусунун тынай уругунан чыккан чоң манап. Атактуу Ата баатырдын небереси, Шабдандын атасы. XIX к. 40-ж. башында Ормон ханга баш ийип турган. Кийинчерээк Кокон хандыгынын бийлигине таянып, Ормон ханга көз каранды болуудан кутулган. 1850-ж. башында Жантайга караштуу сарыбагыш уруусу Чоң-Кемин менен Кичи-Кеминди Чүйдүн Боомдон Токмокко чейинки бөлүгүн ээлеген. Жантай хан бугу м.н сарыбагыш урууларынын чабышы учурунда аларды элдештирүүгө аракет кылып, бугу уруусуна каршы жортуулдарга аз катышкан. 50-ж. акырында орус бийликтери м.н ымала түзүп, Венюковдун аскердик чалгындоо отрядына жардам берген. 1860-ж. башында Кокон хандыгынан биротоло кол үзгөн. 1862-ж. орус букаралыгына өткөн. Анын бул саясатын уулу Шабдан да уланткан.

Жангарач Эшкожо уулу (1801 же 1802, Чүй өрөөнү) – солто уруусунан чыккан чоң манап. Чүй өрөөнүнүн батыш бөлүгү менен Талас өрөөнүн бийлеген. Байтик баатыр экөө ага-ининин балдары. 1848-ж. казак ханы Кененсары Касым уулу Чүйгө кол салып киргенде Ормон хан менен бирдикте анын колун талкалоого жигердүү катышкан. Кокон хандыгы менен өз ара ыңгайлуу дипломатиялык мамиледе болгон. Солто уруусу менен башка кыргыз урууларынын ынтымагын бекемдөөгө чоң салым кошкон. 1864-ж. жазында М.Черняев Чүй өрөөнүнөн кокондук аскерлерди сүрүп киргенде, Жангарач Талас өрөөнүнө чегинип, орус падышалыгынын баскынчыл саясатына каршылыгын билдирген. Кийин бийликти Байтик баатырга өткөрүп берген.

Ажыбек Алчикен уулу, Ажыбек датка (болжол менен 1770, Талас өрөөнү – болжол менен 1840, ошол эле жерде) – Талас өрөөнүнүн башкаруучусу, датка. Саруу уруусунан алакчын уругунан. Атасы Алчикен айтылуу баатыр, эл башкарган адам болгон. Ажыбек азыркы Кара – Буура р-дагы Бакайыр, Үч-Коргон аймактарын жердеген. Жубайы кушчу уруусунун бийи даңазалуу Кубат бийдин карындашы Ак-Суусардан 2 уул, 1 кыздуу болгон. Ажыбектин карындашы Кокон хандыгын негиздөөчүсү Нарботонун иниси Хаджи бийге турмушка чыккан. Хаджи бий аталаш тууганы Алим тарабынан 1808-ж. өлтүрүлгөн соң, ошол учурда ордо иштерине аралашып жүргөн Ажыбек карындашы менен жээни Шераалыны алып Таласка келген. Шераалы 35 жашка чейин таякелери менен жашап, алардын малын багат. Ал кыргыз кызы Жаркын айымга үйлөнөт 1838-ж. Ажыбекке датка даражасы ыйгарылат.

Мадали хан Ажыбек датканын Шераалыны тактыга отургузуу максаты менен жүргөнүн кектеп, 1839-ж. Ажыбектин улуу Кудаярды, 1840-ж. анын өзүн Олуя-Атага алдырып келип өлтүрткөн. Ажыбектин уулу Нурак туугандары менен Чүйгө ооп келип, бир жылдан кийин кайра Таласка кайтып барган. Кокон ханы Кудаярдын жарлыгы боюнча Ажыбектин небереси Нурактын улуу Кыдыраалы (1835-99-ж. жашаган) 1858-ж. атасынын ордуна датка болуп дайындалган. Кыдыраалы Талас элинин Россиянын курамына тынчтык жолу менен карашына салым кошкон. Россиянын оторчулук доорунда ал Алакчын ж.а Үч-Коргон волосторуна болуштукка шайланат. Ажыбектин чөбөрөсү Эшенкул ажы Кыдыраалы уулу (1863-1916-ж. жашаган.) да болуш болгон. Анын саясаты боюнча Талас эли 1916-ж. көтөрүлүштө канн төкпөй, Кытайга качпай, тынч турмушун уланткан. Ажыбек датканын сөөгү Таластагы Манастын күмбөзүнүн кыбыла тарабына коюлуп, эстелик орнотулган.

Нүзүп бий эсебай уулу (1798. азыркы Аксы р-ну, Авлетим айылы – 1844, Ярмазар айылы (Өзбек Респ.) – Кокон хандыгындагы кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп «миң башылык» даражага

жеткен аскер башчы, көрүнүктүү мамл. ишмер. Нүзүп бийдин саясий ишмердүүлүгүн 3 мезгилге бөлүп кароого болот. 1-мезгил – 1810-22-ж. Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн башталышы. Омар хандын тушунда Кокон аскеринин катардагы жоокеринен баштап, «он башы», «жүз башы» аскердик чиндерин алууга жетишет. 2-мезгил – 1822-42-ж. Нүзүп бийдин саясий ишмердүүлүгүнүн өнүккөн доору. Мадали хандын тапшырмасы менен Орто-Төбө, Каратегин, Алай аймактарында тынчтыкты орнотууда, Бухара хандыгы менен болгон чек ара маселелерин жөнгө салууда чечүүчү салымын кошот. Бул кызматтары үчүн «паңсат», «датка», наамдарына ээ болуп, «акимдик» кызматка чейин көтөрүлгөн. 3- мезгил – 1842-44-ж. Нүзүптүн саясий ишмердүүлүгүнүн гүлдөө жана кризис доору. Анын демилгеси менен кыргыздар ордодогу бийликти кайрадан колго алышып, Нүзүптүн саясий аракеттеринин натыйжасында кыргыздардын өкүлү Шералы хандыкка көтөрүлгөн. Нүзүп бий Шералы хан тарабынан Кокон мамл-нин «миң башылык» кызматына дайындалат. Шералы хандын тушунда Нүзүп тажрыйбалуу саясий ишмер катары ордонун негизги фигурасына айланган. Мусулманкул менен Шады датканын уюштурган кутумунун натыйжасында 1844-ж. ак жерден курман болот.

Мусулманкул (1794-1852) – Кокон хандыгындагы кыргыз менен кыпчактардын таасирдүү төбөлү, хандыкта аталык. Анжияндык кыпчактардан чыккан. Мусулманкул Кетмен-Төбөлүк кыргыздардын жээни, ошол эле учурда күйөө баласы болгондуктан аны кыргыз төбөлдөрүнүн бир тобу жактаган. 1844-ж. Мусулманкул менен Шады датканын ордодогу кутумунун натыйжасында айтылуу Нүзүп бий өлтүрүлүп, Шералы хандын бийлигин Мусулманкул иш жүзүндө өз колуна топтогон. Алайлык кыргыз төбөлдөрү Мусулманкулдан бийликти тартып алыш максатында Шераалыны өлтүрүп, такка Алим хандын уулу Шах-Мурадды отургузушкан. 11 күнгө өтпөй Мусулманкул аны кулатып, Шераалынын Жаркынайымдан төрөлгөн тун уулу 13 жаштагы Кудаярды хан көтөрүп, өзүн аталыкка жарыялап, мамлекеттеги бийликти толук колуна алган. 1844-53-ж. Мусулманкул баштаган кыргыз-кыпчак төбөлдөрүнүн бийлик талашуу күрөштөрүнүн натыйжасында Түндүк Кыргызстанда Кокон бийлигин чыңоо, орус баскынчылыгына каршы туруу маселелери экинчи орунда калган. Мындай абал Россиянын Кыргызстанды каратышына кыйла жеңилдик түзгөн. Мусулманкулдун бийлигине каршы алайлык Алымбек датка баштаган кыргыздар гана эмес, ошол кездеги Ташкендин Кушбеги Нармамбет кыпчак да оппозицияда болгон. 1850-51-ж. Нармамбет ташкендик казак, таластык, чүйлүк кыргыздардын бий-манаптарын колго алуу менен абалын бекемдеп, Мусулманкулга ачык каршы чыккан. Аны ордодо да бир топ өзбек, кыргыз, а түгүл кыпчак феодалдары да колдошкон. Мусулманкулдун күчтөрү менен анын

каршылаштарынын чечүүчү салгылашуусу Фергана өрөөнүнүн түндүк-чыгыш жагындагы Былкылама деген жерде 1852-ж. күз айларында болгон. Бул салгылашууда эки тараптан бир нече миңдеген адам өлүп, ал Кокон тарыхындагы кандуу кагылышуулардын ирилеринин бири болгон. Бул оор салгылашуу Кудаяр хан өзү баштаган күчтөрдүн кыпчактарды жеңиши менен аяктап, Мусулманкулга нааразы кыпчак феодалдары анны ханга кармап беришкен. Кудаяр хан Мусулманкулду дарга астырып, Кокондогу гана эмес, бүтүндөй Фергана өрөөнүндөгү кыпчак калкын тукум курут кылууга буйрук берген. Натыйжада, 1951-52-ж. Фергана өрөөнү б.ча 20000 ден ашуун кыпчак кырылганын изилдөөлөр ырастайт.

Алымбек датка Асанбий уулу, Алымбек парваначы (1799-1862) – кыргыз элинен чыккан көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. 27 жашында Коконханы Мадалиге кызмат өтөй баштаган. 31 жашында ага датка наамы ыйгарылган. 32 жашында Анжиян вилайетинин беги болуп дайындалып, Коконханынын ордосунда таасирдүү роль ойногон. 1842-ж. Шераалыны хан көтөрүүгө жигердүү катышкан. Анжиян вилайетинин борборун Ош шаарына көчүрүп, бул шаардын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Балдар үчүн медресе курдурган. 1845-жылдагы ордого каршы Ош көтөрүлүшүн жетектеген. Хандыктагы саясий жана мамл.30 жылдык (1831-62) ишмердигинде журт кызыкчылыгын, элмүдөөсүн биринчи орунга койгон. 1862-ж. 24-февралда Малла ханды өлтүрүү үчүн кутумга (заговорго) катышкан. Тактыга Шераалы хандын 12 жаштагы жээни Шах Мурадды отургузуп, кыска мөөнөт ага аталык болуп турган. Коконхандыгынын акыйкатсыз, баскынчылык саясатын колдогон эмес. Алымбек датка бүткүл кыргыздарды башкоштуруп, өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүүгө далалаттанган.1862-ж. хан сарайындагы кезектеги кутумда курман болгон. Эстелиги Ош шаарында орнотулган.

Курманжан Датка Маматбай кызы (1811, Ош шаарынын жанындагы Ороке кыштагы- 1907) – коомдук жана мамлекеттик ишмер. Алайдагы кыргыздардын башкаруучусу, Алай канышасы деген ат менен белгилүү. 1832-ж. Курманжан 21 жашында баргы уруусунун бийи Алымбек датка менен кокусунан жолугуп, көп узабай аны м-н тагдырын кошкон. Аны м-н 29 жыл жашап, 5 балалуу болгон. Курманжан датка Алымбек датка Асанбий уулуна турмушка чыккандан баштап мамлекеттик жана коомдук иштерге аралаша баштаган. 1862-ж. Кокон хан сарайындагы козголоңчулар тарабынан Алымбек датка өлтүрүлгөндөн кийин, Алайдагы башкарууну Курманжан биротоло өз колуна алган. Курманжан датка Ош вилайетин гана башкарбастан, Кокон хандыгынын саясий иштерине да кийлигишип турган. Кудаяр үчүнчү жолу такка олтурганда (1865) Курманжан улуу уулу Абдылдабекти ээрчитип, Коконго келгендиги маалым. Кудаяр хандын энеси

Жаркынайым менен Курманжан Шераалынын заманынан бери эле ынак сырдаш болуп, Кудаяр бала кезинен эле Курманжанды жакшы билчү. Курманжан датка 1873-76-жж. элдик кыймылда алгач адилетсиз хан бийлигине каршы күрөшүп, көтөрүлүштүн айтылуу жетекчилери Шер датка, Мамыр Мерген уулу, Абдымомун, Оморбек датка, Орозаалы, Молдо Ашыр сыяктуулар м-н алака түзгөн. Орус бийлигинин Алайды каратып алуу аракети жүрүп жаткандыгын билген Курманжан датка каршылык көрсөтпөстөн, М.Е.Ионовдун генерал Скобелевге жолугуу жөншндөгү талабына макул болгон. Бир топ бийлердин коштоосунда, кичүү уулу Камчыбекти, небереси Мырза-Паязты алып, Чоң – Алайда өргүү алып жаткан М.Д.Скобелевдин лагерине түшкөн. Генерал М.Д.Скобелев Курманжан датканы сый – урмат менен тосуп алып, алтын чөйчөктү белекке берип, парча чапан жапкан. 1895-ж. уулу Камчыбек дарга асылган мезгилде, куралчан орус жазалоочуларынын элди кырып жиберүүсүнөн кооптонуп, тагдырга моюн сунууга аргасыз болгон. Россия колониялык бийликтеринин адилеттүүлүгүнөн үмүтүн таптакыр үзгөн жана 20-к-дын башында саясатка аралашпай калган. 1907-ж-дын 1-февралында Оштун жанындагы Мады кыштагында көз жумуп, сөөгү Оштогу Сарымазарга коюлган.

Зыйнат Датка, Ак Зыйнат Асперди кызы (1800 – өлгөн жылы белгисиз)- акын, мамлекеттик, ишмер, датка. Асперди Чот уулунун кызы. Кыргыз аялдарынан чыккан биринчи датка айым. Атасынын азан чакырып койгон ысымы – Ак Зыйнат. Ата-бабасы саруу уруусунун атактуу бийлери болгон. Бала чагы Талас өрөөнүндө өткөн. Анын ордого келип, кийин ордодогу таасирдүү адамдардан болуп калышына 1842-ж. Шераалынын Кокон хандыгына хан болушу себеп болгон. Зыйнат датка Кудаяр хандын энеси Жаркынайымдын бир тууган эжеси. Зыйнат датка ордодо кызмат өтөгөн. Зыйнат датка 1842-68-ж-га чейин хандыктын саясий иштерине, кыйынчылык күндөрдө сиңдиси Жаркынайымга кеңешчиси катары жардам берип, эже-сиңди бири-бирин колдоп турушкан. Зыйнат датканын сөөгү Кокон шаарына коюлган.

Алымкул Аталык, Молдо Алымкул (1829-1865) – түштүк кыргыздардын феодал төбөлдөрүнүн жана саясий ишмерлеринин бири. Ичкилик тобундагы кыргыз-кыпчак уруусунан. Бала чагында Бужум-Баткендеги мусулман мектебинен билим алып, кийин Анжиян, Кокондогу медреседен окуган. Ал жездеси Тагайкул датканын жардамы менен аскер ишин өздөштүргөн. Кезегинде Алымбек Даткага кошулуп, Кудаяр хандын ордуна Мала ханды көтөрткөн. 1862-ж. Мала хан өлтүрүлүп, тактыга Шаамурат олтурат, ал эми Алымкул аталык хандыктын башкы вазири болуп дайындалат. 1863-ж. жазында Алымкул аталык төңкөрүш

уюштуруп, тактыга Мала хандын уулу Султан Саидди отургузат да иш жүзүндө хандыкты өзү башкарат (1863-65). 1865-ж. Ташкендин жаныда орус баскынчыларына каршы согушта оор жарадар болуп, каза тапкан.

Осмонаалы Сыдык уулу (1875-1940-жж.) – кыргыздын алгачкы тарыхчысы, агартуучусу. Кочкор өрөөнүндө сарыбагыш уруусунун ири манабы Абайылданын үй-бүлөсүндө туулган. Адегенде молдодон билим алган. 1899-ж. Үч-Турпандагы жогорку мусулман-мектеби-медреседен окуган. Ошол кезде эле кыргыздардын келип чыгышы боюнча материалдарды чогулткан. Кийин мусулман билиминин борбору Бухара жана Уфа шаарларында билимин өркүндөткөн. Уйгур, өзбек, татар, казак агартуучуларынын арасында жашаган. Орус тилин үйрөнгөн, европалык окумуштуулардын эмгектери менен да таанышкан.

Өзүнүн эмгектеринде элди билимге чакырган. Совет бийлиги орногондон кийин Пишпекте мугалим болуп иштеген. 20-жж. Аягында бай манаптын тукуму делип куугунтукка алынган. Чыгыш Түркстанга качып, ошол жакта 1940-ж. каза болгон.

Осмонаалы Сыдык уулу 1913-жана 1915-жж. Уфа шаарынан «Мухтасар тарых-и кыргызийа» («Кыскача кыргыз тарыхы») жана «Тарых-и кыргыз шадманийа» («Шабданга багышталган кыргыз тарыхы») аттуу китептерин араб алфавитинде кыргызча чыгарган. 1986-ж. бул эки китеп бириктирилип, Анвар Байтурдун редакциясы астында Кытайдан чыккан.

Солтоноев Белек Солтонкелди уулу (1878-1938-жж.) – кыргыз тарыхчысы, адабиятчы жана акын. Чоң-Кемин өрөөнүндө туулган. 7 жашында кат тааныган. Караколдогу орус мектебинде 3 жыл, Пишпектеги багбандарды даярдоочу кыргыз мектебинде 2 жыл окуган. 1890-ж. тартып тарыхка кызыгып, уламыштарды, санжыраларды чогултуп, мусулман жана орус тарыхчыларынын эмгектери менен таанышкан. 1916-ж. Атаке болуштугунун болушу болуп шайланган. 1916-ж. «Үркүндө» Кытайга качып барып, 1917-ж. кайра келген. 1918-1920-жж. Алматы тарапка Кеңеш өкмөтү үчүн үгүттөө иштерин жүргүзгөн. 1924-ж. чейин Кыргызстанда элдин сабатсыздыгын жоюу уюмдарында иштеген. 1927-1937-жж. Кыргыз АССРи Эл Комиссарлар Советинде илимий кызматтарда иштеген. Жазыксыз жерден камалып, атылган. 1955-ж. акталган.

Арабаев Ишенаалы (Эшенаалы) (1882-1933-жж.) – алгачкы кыргыз агартуучусу жана мамлекеттик ишмер. Кочкор аймагындагы Күн-Батыш айылында туулган. Башталгыч билимин жергиликтүү молдодон алып, 1900-1910-жж. мугалимдик кылган. 1900-1913-жж. Оренбург, Уфа, Казань шаарларында окуган. «Алип-бээ жана төтө окуу» - Уфа, 1911, «Жазуу өрнөктөри» - Оренбург, 1912, «Кыргыз алип-бээси» - Москва, 1925,

«Саамалык» - Москва, 1925-ж., «Кыргыз алип-бээси» - Москва, 1925-ж. ж.б. китептердин автору болгон. И.Арабаев 19 китеп жазган, алардын 10у Москва шаарынан чыккан. Мындан тышкары коомдук – саясий китептерди кыргыз тилинде которуп басмадан чыгарган. Фольклорду жыйноодо да көп эмгек сиңирген. 1924-ж. Кыргызстан өз алдынча автономиялуу область болгондо И.Арабаев Академборбордун төрагасы болуп, эл агартуу жана илим иштерин жетектеген. 1924-ж. Кыргыз элинин тунгуч гезити «Эркин-Тоону» чыгарууга чоң салым кошкон. Ал «улутчул» деген жалган айып, социал-туран партиясынын мүчөсү деген жалаа менен 1933-ж. 11-майда камакка алынып, 1933-ж. 7-июнда Ташкенде 51 жаш курагында түрмөдө өлгөн же өлтүрүлгөн. 1958-ж. толук акталган. Анын ысымы 1999-ж. Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетине ыйгарылып, университеттин алдында эстелиги орнотулган.

Абдырахманов Ыбырайым (1888-1967-жж.) Ысык-Көлдүн Чырак айылында орто дыйкан үй-бүлөсүндө туулган. 7 жашында айылдагы молдодон билим алып, кийин Пржевальскиде жети жылдык татар мектебин бүтүргөн. Жети-Өгүздө жаңы усулда ачылган мектепте 11 жыл мугалим болуп, 1916-ж. Ат-Башыга барып ал жакта агартуучулук ишин уланткан. Ал окуучу кезинде эле А.Пушкиндин, М.Лермонтовдун, Л.Толстойдун, И.Крыловдун айрым чыгармаларын жатка билген. Ы.Абдырахманов 1920-ж. Алматыда, 1926-1928-жж. Фрунзедеги мугалимдер курсунда окуган. 1935-ж. чейин мугалим болуп эмгектенген. 1939-ж. Фрунзедеги педагогикалык институттун кыргыз тили жана адабияты факультетин бүтүргөн.

Ы.Абдырахманов манасчы, этнограф, кыргыз фольклорун жыйноочу катары белгилүү. Анын «Манас» эпосу боюнча жазган кол жазмаларынын көлөмү 343 миң ыр сабынан же 490 басма табактан турат.

Сатылганов Шаршемби (1898-1975-жж.) – советтик эң алгачкы мугалимдерден. Нарын областынын Кочкор районунун Шамшы айылында туулган. 1919-1967-жж. Эл агартуу кызматында тынымсыз эмгектенген. 1920-ж. Кочкор өрөөнүнүн Шамшы, 1925-ж. Көл-Төр айылдарына мектеп салдырып, балдарды окута баштаган. Эл аны «кызыл мугалим» деп кадырлаган. 1937-ж. репрессияда камалып, элдин талабы менен акталып өз ишин уланткан. 40 жыл мектепте директор болуп иштеген. Жаштарга билим жана тарбия берүүдө сиңирген эмгеги үчүн 1947-ж. Кыргыз ССРинин Ардак грамотасы, 1949-ж. СССРдин Эмгек Кызыл Туу, 1951-ж. Ленин ордендери менен медалдар менен сыйланган.

Валиханов Шокан Чыңгызович (1835-1865-жж.) – казак элинин ойчулу, агартуучусу, Абылай хандын урпактарынан. 1847-1853-жж. Омскидеги кадеттер корпусунда окуп, аны бүтүргөн кийин Батыш Сибирь

генерал-губернаторлугунда кызмат өтөгөн. Орто Азия, Казакстан, Чыгыш Түркстан элдеринин тарыхын, этнографиясын, фольклорун жана маданиятын, ошондой эле Теңир-Тоо аймагынын географиясын изилдөөгө салым кошкон. Орус элинин демократиячыл интеллигенциясы менен карым-катнашта болгон. 1856-ж. май-июлда аскердик-чалгындоо саякатына катышып, Ысык-Көл аймагына келген. Кыргыздын бугу, сарыбагыш, солто урууларынын турмушу менен таанышкан. Ушул эле жылы атайын тапшырма менен Кулжада үч ай жүрүп, элчилик мамилелерди жандандырган. 1857-ж. кайра Ала-Тоодогу кыргыздарга саякат жасаган «Манас» эпосунан жаздырып алып, алардын айрымдарын орус тилине которгон. Кыргыз элинин тарыхына да өзгөчө көңүл буруп, кыргыздар Теңир-Тоодо эзелтен бери жашагандыгын, Енисей жана Теңир-Тоо кыргыздарынын тарыхый тамыры бир экендиги жазган. Кыргыздар Енисейдин Теңир-Тоого Чыңгыз хандын тушунда же ага чейин эле уйгурлар Орхондон журт которгон тушта бөлүнүп келишкен деп божомолдогон.

Фрунзе Михаил Васильевич (1885-1925-жж.) – советтик, партиялык, мамлекеттик жана аскер ишмери. Пишпек ш. аскердик фельдшердин үй-бүлөсүндө туулган. 1904-ж. Верныйдагы гимназияны алтын медаль менен бүтүрүп, Петербург политехникалык институтунун экономика факультетине кирген. Андан революциячыл иши үчүн айдалган. 1905-ж. Иванова-Вознесенскиде революциячыл кыймылды уюштурууга катышкан. 1907-ж. Шуяда камакка алынып, 1909-1910-жж. Эки ирет өлүм жазасына өкүм кылынган, ал жаза кайра 10 жылга, кийин өмүр бою сүргүнгө алмаштырылган. Сүргүндөн 1915-ж. качып чыгып, Иркутск менен Читада революциячыл иш, 1916-ж. партиянын тапшырмасы боюнча Минскиде армияда үгүт иштерин жүргүзгөн. 1917-ж. февраль революциясынан кийин Минскиде, сентябрдан тартып Шуяда иштеген. Граждандык согуш жылдарында Чыгыш фронтунун Түштүк тобуна, Колчактын армиясын талкалоодо Чыгыш фронтунан командалык кылган. 1919-1920-жж. Түркстан фронтунун командалыгы, 1920-ж. сентябрдан Түштүк фронтунун командалыгы болуп дайындалган. 1921-1924-жж. Крым аскерлеринин командалыгы, 1925-ж. 26-январдан СССР революциячыл Аскер Советинин төрагасы, Аскер жана деңиз иштери боюнча Эл комиссары болуп иштеген. Кызыл Армияда аскер реформасын жүргүзүүнү жетектеген.

Осмонбеков Арстаналы (1874-1945-жж.) – Кыргызстанда Совет бийлигин чыңдоого катышкандардын бири. Наманган шаарындагы орус-тузем мектебинде окуган. Дүйнөлүк биринчи согуш мезгилинде 1916-ж. Белоруссияда тыл жумуштарында болгон. Кыргызстанга кайтып келип, 1919-ж. басмачыларга каршы күрөшүүгө катышкан. 1921-ж.

Кыргызстандын түштүгүндө түзүлгөн ыктыярдуу атчандар отрядына командирликке дайындалып, басмачыларга каршы активдүү күрөшкөн. 1920-ж. май-июль айларында Кыргыз атчандар дивизионуна командир болгон. Калыбай, Аман ж.б. кол башылардын басмачыларын талкалоого катышып, 1923-ж. Кызыл Туу ордени менен сыйланган. А.Осмонбеков Жалал-Абад, Талас аймактарында советтик кызматтарда иштеген. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде колхоз башкармасынын төрагасы болгон.

Сыдыков Абдыкерим (1889-1938-жж.) мамлекеттик, партиялык ишмер, кыргыздын европалык үлгүдө жазган эң алгачкы окумуштууларынан. Солто уруусунун манабынын үй-бүлөсүндө Башкара-Суу айылында туулган. Адегенде мусулман мектебинде, 1904-1911-жж. Верныйдагы (азыр Алматы) эркектер гимназиясында, бири канча мезгил Казань университетинде окуган. 1913-ж. баштап Пишkek уездинин башкармалыгында котормочу, Россия убактылуу өкмөтүнүн өкүлү—Пишkek уездинин комиссарынын орун басары болуп иштеген. «Алаш—Ордо» партиясынын, кийин солчул эсерлер партиянын мүчөсү болгон. Кыргыздардын автономиялуу мамлекеттүүлүгүн түзүү үчүн күрөшкөн. 1922-ж. Тоолуу Кыргыз областын түзүү боюнча уюштуруу комитетинин төрагасы болгон. 1926-ж. Орто Азия мамлекеттик университетинин айыл чарба факультетинде кызматчы, Орто Азия пахта институтунун суу чарба факультетинде декандын орун басары болуп иштеген. 1932-ж. Кыргыз АССРинин Мамлекеттик пландоо комитетинин төрагасынын орун басары болуп дайындалып, бир жылдан кийин жалган айып менен камалган. 1938-ж. 18-февралда 49 жашкурагында «контрреволюциячыл» катары атылган. А.Сыдыков «Кыргыз элинин өнүгүш тарыхынын кыскача очерки» (1926); «Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү» (1927); «Көчмөн топто малды багууну уюштуруу» (1930); «Орто Азиядагы жут жана тоюттун жетишсиздиги жөнүндө. Тарыхый мүнөздөмө» ж. б. эмгектерди жараткан. Анын айрым эмгектери биринчи жолу 1992-ж. гана жарык көргөн.

Айдарбеков Иманаалы (1894, Бишкек уезди – 1937) – совет бийлигинин орнотуу жана чыңдоо үчүн күрөшкөндөрдөн. 1909-ж. Бишкектеги а.ч. техникумун бүтүргөн. 1918-20-жж. Бишкек уезддик шаардык кеңеш аткомунун, 1920-21-ж. Каракол уезддик ревкомунун мүчөсү, 1921-23-жж. Бишкек уезддик аткомунун төрагасы. 1924-ж. Кыргыз автономия облусунун ревкомунун төрагасы. 1925-26-ж. Ташкенде «Орто Азия» кеңсесинде башкармалыктын мүчөсү болгон. 1927-29-жж. Кыргыз АССРнин жеңил өнөр жай жана соода эл комиссары, 1930-31-жж. Кыргыз а.ч. банкынын башкармалыгынын мүчөсү, Кыргыз АСССР Юстиция эл комиссары, Кыргыз АССРнин башкы сотунун төрагасы. Аксуу козголоңун,

Нарындагы контрреволюциячыл көтөрүлүштү басууга катышкан. Жалган жалаа менен атылган. 1991-ж. сөөгү Ата-Бейит көрүстөнүнө кайра коюлган.

Орозбеков Абдыкадыр (1889-1938-жж.) – советтик мамлекеттик ишмер, Маргалаң уездинин Охна кыштагында туулган. 1907-1917-жж. наабайчыга жалданып иштеген. Түркстандагы жумушчу кыймылына катышкан. Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу жана чындоо үчүн күрөшкөн, граждандык согуш мезгилинде катардагы жоокерден отряд командирине жана саясий жетекчиге чейин көтөрүлгөн. 1920-1923-жж. айылдын, болуштун, райондун революциячыл комитеттерин башкарган. 1924-1925-жж. Ош округдук эмгекчилер советинин жер бөлүмүнүн башчысы, катчысы болгон. Кыргыз областтык жумушчу, дыйкан жана солдат депутаттар советтеринин уюштуруу съездинде (1925) делегат болуп, анда Кыргыз областтык аткаруу комитетинин төрагалыгына шайланган. 1927-1937-жж. Кыргыз АССР Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасы болуп иштеген. Жалган айып менен камалып, атууга өкүм кылынган. 1938-ж. майда катуу оорудан каза тапкан. 1956-ж. акталган.

Абдрахманов Юсуп (Жусуп) (1901-1938-жж.) – советтик, партиялык ишмер. Каракол уездинин Күңгөй Ак-Суу болушундагы Чиркей айылында жетиштүү манаптын үй-бүлөсүндө туулган. 1911-1916-жж. Сазановка кыштагында орус-тузем мектебинде, Каракол шаарындагы башталгыч окуу жайында окуган. 1916-ж. Үркүндө Кытайга барган, ал жакта ата - энеси өлүп, 15 жашында жетим калган. 1917-ж. Кытайдан келип, Кызыл Армиянын катарында Совет бийлигин чындоого катышкан. 1919-ж. Верныйдагы командалык курста окуган. 1924-1925-жж. Кара-Кыргыз Автономия областтык партия бюросунун 2-катчысы болуп, кийин Ташкентте, Москвада иштеген. 1927-ж. 26 жаш курагында Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасы болгон. 1933-ж. жалган жалаа менен кызматтан алынган. Самара шаарына жана Оренбург аймагына ишке жиберилген. 1937-ж. «Алаш-Ордо» контрреволюциячыл уюмунун өкүлү деген жала менен камалып, Оренбургдан Фрунзеге алынып келинген. «Социал-Туран партиясынын» мүчөсү делген «кылмыш» үчүн, 1938-ж. 5-ноябрда 37 жаш курагында атылган. 1958-ж. жарым жартылай, 1989-ж. толук акталган.

Исакеев Баялы Дыйканбаевич (1897-1937-жж.) – мамлекеттик жана партиялык ишмер. Кочкор өрөөнүндөгү көчмөн кедей үй-бүлөдөн. Нарын ш. орус-тузем мектеп-интернатын (1916), Ташкенттеги Орто Азия коммунисттик университетин (САКУ) (1923), Москвадагы ВКП(б) БКнын уезддик партия кызматкерлеринин бир жылдык (1926) курстарын

бүтүргөн. 1917-1920-жж. Кумбел-Арал жана Орто-Токой менчик почта станцияларында иштеген. 1921-1922-жж. Кочкор участкалык эл сотунун катчысы. 1922-1923-жж. Нарын уезддик партия комитетинин, 1924-1925-жж. Түркстан АССР КП(б) Лепсижана Кара-Кол уезддик шааркомдорунун, 1926-1927-жж. Кыргыз АССР КП(б) округ комунун бөлүм башчысы, 1927-1928-жж. «Кызыл Кыргызстан» гезитинин жооптуу редактору, 1928-1929-жж. ВКП(б) Кыргызобкомунун секретары, 1933-1937-жж. Кыргыз ССР (адегенде АССР) Эл Комиссарлар Советинин председатели болуптурган. Б.Исакеев Кыргыз өкмөтүнүн төрагасы катары 523 чакырым келген Фрунзе-Рыбачье-Торугарт жана Улуу Кыргыз тракты деп аталган, узундугу 812 чакырым келген Фрунзе-Ош жолунун курулушунун башталышына, «Манас» эпосун жаздырып элге жеткирүүдө чоң эмгек сиңирген. 1938-ж. 41 жаш курагында ак жеринен атылган.

Усубалиев Турдакун – мамлекеттик жана партиялык ишмер. 1919-ж. Кочкор районундагы Кочкор кыштагында туулган. 1941-ж. Кыргыз мамлекеттик педагогика институтун бүтүрүп, Кочкор кыштагындагы орто мектепте, партиянын Кочкор райкомунда, Кыргызстан КП БКнын аппаратында иштеген. 1943-1945-жж. КПСС БКнын алдындагы Жогорку партиялык мектептин угуучусу болгон, андан кийин 10 жыл бою КПСС БКнын аппаратында жооптуу кызматтарда иштеген. 1955-1957-жж. «Советтик Кыргызстан» газетасынын редактору, Кыргызстан КП БКнын бөлүм башчысы, 1958-ж. партиянын Фрунзе шаардык комитетинин биринчи катчысы болгон. Мамлекеттин жана Кыргызстан элинин алдындагы эң көрүнүктүү сиңирген эмгеги үчүн Т.Усубалиевке 1999-ж. 80 жылдык маарекесине карата «Ак шумкар» өзгөчө белгиси тапшырылып, **Кыргыз Республикасынын Баатыры** эң жогорку артыкчылык даражасы берилген.

Сүйүнбаев Акматбек Сүттүбаевич (1920-1933-жж.) – советтик мамлекеттик жана партиялык ишмер. Аламүдүн районунун Орто-Алыш кыштагында туулган. 1955-1960-жж. Кыргыз ССРинин финансы министри, 1960-ж. Ош облаткомунун председатели, 1962-ж. Кыргызстан Компартиясынын Ош обкомунун биринчи катчысы. 1968-1978-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы болуп иштеген. Сиңирген эмгеги үчүн эки Ленин ордени, башка 5 орден жана медалдар менен сыйланган. Туулуп өскөн Орто Алыштагы орто мектепке ысымы ыйгарылган.

Ибраимов Султан. (1927-1980-жж.) – мамлекеттик жана партиялык ишмер. Чүй районундагы Алчалуу кыштагында туулган. 1961-1966-жж. Кыргыз ССРинин сугат жана суу чарба министри, 1966-ж. Кыргызстан

Компартиясынын Борбордук Комитетинин катчысы. 1968-1978-жж. Кыргызстан Компартиясынын Ош обкомунун биринчи катчысы, 1978-ж. Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун төрагасы, 1978-1980-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы болуп иштеген. С.Ибраимов жөнүндө белгилүү драматург Мырзабек Тойбаев «Өчпөс жылдыз» деген тарыхый драма жазаган. Эстелиги Бишкек жана Ош шаарларында орнотулган.

Масалиев Абсамат (1933-2004-жж.) – партиялык жана мамлекеттик ишмер. 1933-ж. Фрунзе районундагы Алыш кыштагында туулган. 1956-ж. Москвадагы тоо-кен институтун бүтүргөндөн кийин, таш көмүр кенинде, партиялык органдарда эмгектенет. 1964-ж. КС БКнын алдындагы Жогорку партиялык мектепти бүткөндөн кийин партиялык, советтик органдарда жетекчи кызматтарда иштейт. 1969-1971-жж. Партиянын Таш- Көмүр шаардык комитетинин биринчи катчысы. 1971-1974-жж. Кыргызстан КП БКнын өнөр-жай транспорт бөлүмүнүн башчысы, 1974-ж. Кыргызстан КП БКнын катчысы болуп иштеген. 1974-ж. партиянын Ысык-Көл обкомунун 1-катчысы болуп дайындалган, кийин Москвадагы КПСС БКнын аппаратында иштеген. 1985-ж. Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысына шайланып, аны 1990-ж. чейин жетектеген. 1992-ж. тартып өмүрүнүн акырына чейин Кыргызстан Коммунисттер партиясынын төрагасы болуп иштеген.

Айтиев Гапар (1912-1984-жж.) улуттук тунгуч сүрөтчү, кыргыздын профессионалдык сүрөт өнөрүн негиздөөчүлөрүнөн, СССР эл сүрөтчүсү (1971), СССР көркөм сүрөт академиясынын корреспондент-мүчөсү (1973). Кыргыз ССРнин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты (1967). Кыргыз жергесинин кооз табиятын, улуттук маданияттын устаттарынын портреттерин тарткан, бир нече ордендер жана медалдар менен сыйланган.

Ахунбаев Иса Коноевич (1908-1975-жж.)- белгилүү хирург, медицина илимдеринин доктору (1948), профессор (1949), СССР Медициналык Илимдер академиясынын корр.-мүчөсү (1948), Кыргыз ССР Илимдер академиясынын академиги (1954) жана тунгуч президенти (1954-1960-жж.). Ташкендеги Орто Азия медициналык институтун бүтүргөн (1935). 1947-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Кыргыз Мамлекеттик медициналык институтунун жалпы хирургия кафедрасынын башчысы болуп иштеген. 1948-1952-жж. КММИнин директору болгон. 170тен ашуун илимий эмгек жарыялаган. Анын илимий эмгектери сокур ичеги, богок, эхинококкоз, шок жана жүрөк ооруларына арналган. 28 медицина илимдеринин кандидаттарын, 5 докторун даярдаган. СССРдин 5 ордендери менен сыйланган.

Үмөталиев Темиркул (1880-1991-жж.)- Кыргыз профессионалдуу адабиятынын негиз салуучуларынын бири, Кыргыз Эл акыны, коомдук ишмер. Аксы районундагы Төө-Жер айылында туулган. Жетимчиликтин азабын тарткан, интернатта окуган, 1929-жылы Жалал-Абад педтехникумун бүтүрүп, Ноокатта мугалим, райондук комсомол комитетинин катчысы, Кыргызстан комсомолунун Борбордук Комитетинин жооптуу кызматкери болуп иштеген. 1934-ж. эң алгачкылардан болуп М. Горькийдин колунан СССР Жазуучулар Союзунун билетин алган. 1935-1937-жж. Республикалык гезиттерге башкы редактор болгон. Москвадагы Коммунисттик журналистика институтун бүтүргөн. 1937-1941-жылы Кыргызстан Жазуучулар союзун жетектеген. Ушул мезгилде ал Саякбай Карала уулунан «Манас» эпосунун үч бөлүмүн тең жаздырган. Кыргыз элинин «Кожожаш», «Кедейкан», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза», «Олжобай менен Кишимжан», «Ак Саткын», «Жаныш-Байыш» өңдүү кенже эпосторунун дээрлик бардыгын жыйнатып, аларды өз-өзүнчө китеп кылып массалык нускада чыгартып, элге жеткирген.

Жумагулов Алымкул (1893,Талас өрөөнү, Көк-Арык айылы–1938)– коомдук-мамлекеттик ишмер. Балалык чагы азыркы Панфилов районунун Кум-Арык айылында өткөн. Чалдовар айылындагы орус-тузем мектебин, Мирзоян (мурдагы Олуя-Ата, Тараз) шаарындагы үч жылдык мугалимдер курсун бүтүргөн. Эмгек жолун 1914-ж. Олуя-Ата уездиндеги келгин дыйкандарды жерге жайгаштыруу башкармалыгында кызмат өтөө менен баштаган. 1915-1918-жж. Олуя-Ата уездинин начальнигинин тилмечи болуп иштеген. 1918-1919-жж. Солчул эсерлер партиясынын, 1920-жылдан ВКП(б)нын мүчөсү. 1919-ж. Советтердин Бүткүл россиялык съездине делегаттары катышкан. 1920-жылдары Пишпекте түзүлгөн уездик жер комитетин жана жер боюнча өзгөчө комиссияны жетектеген. Кыргызстанда жер-суу рефомасын ишке ашырууда жана Кара-Кыргыз автономиялуу областынын чек араларын тактоодо чоң эмгек сиңирген. 1925-1926-жж. КыргызАССРинин жер боюнча башкармалыгынын төрагасы болгон. 1926-1937-жж. Жалал-Абад жана Талас чөлкөмдөрүндө ар түрдүү чарбалык кызматтарда эмгектенген. 1937-ж. жазыксыз камакка алынып, 1938-ж. атылган. 1958-ж. акталган. Талас районундагы Көк-Ой айылындагы орто мектепке ысымы ыйгарылган.

Монуев Ысакбек (1902-1949-жж.) – аскеришмери, кыргыздан чыккан биринчи генерал. 1902-ж. Алай аймагы, Нура айылында туулган. Атасы Мону ажы кыргыз-кытай аралыгында соода жүргүзүп, кийин анын үй-бүлөсү Кытайга Шиңжан провинциясында туруп калат. Ысакбек 25 жашында Кызыл-Суулук кыргыздардан аскер курап, кыргыздардан ооп барган басмачыларды талкалайт. Гоминдан өкмөтү кийин агалуймаң

(генерал-майор) аскерчинин берет. Гоминдан өкмөтү Ысакбекти жок кыларда, Алматыга качып келет. Ал бул жактан аскер отрядын курап, кайра барып, Гоминдандык аскерлерди талкалап, каганын Шинжандан кууп чыгат. 1944-ж. Чыгыш Түркстан Республикасы түзүлүп, анын башында Ахмеджан Касым туруп, 1- аскер командачысы генерал Монуев Ысакбек болгон.

Раманкул Хан, Рахманкул Жапаркул уулу (1912, Ошобласты, Чоң алай жергеси-1990)–Кичи Памирдеги Ооганстандык кыргыздардын ханы (1949-78). 1947-ж. Шинжаңга (Кытай) качкан. Пакистанга улагалаш Миң-Теке деген жерде кылайлык чек арачыларды конокко чакырып, аларды өлтүрүп, курал-жарагын олжолоп, Кичи Памирге өтүп кеткен. Өзүн-өзү хан көтөрүп, Ооганстанда 1964-ж. кыргыздардын өкүлү катары Лоя Жиргага (Чоң жыйынга) катышкан. Өзүнүн 70миңден ашуун кою, 2 миңден ашык топозу, 300дөй төө, жылкылары болгон. Чоң-чоң жайыттарды ээлеп, сода карым-катнаштарында өзү көзөмөлдөп турган. 1978-ж. Ооганстанда Апрель революциясы жеңгенден кийин узакка созулган граждандык согуш ал жактагы кыргыздардын тынчыналып, жашоосун кыйындаткан. Рахманкул хандын жетекчилиги менен ошол жылдын июль айында Памирден 1300 кыргыз (280 үй-бүлө) Пакистанга көчүп кеткен. Гилзитель өрөөнүнүн ысык жана нымдуу абасы, жут, жугуштуу оорулар, качкын турмушундагы оор абал кыргыздардын көпчүлүк бөлүгүн кыйнаган. 1982-ж. августайында Раманкулхан 293 түтүн (1138 адам) кыргыздары менен аба жолу аркылуу Түркияга (Ван көлүнүн боюна) көчүрүлгөн.

Тыныстанов Касым (1901-1938-жж.) – тилчи, акын, коомдук ишмер, профессор (1936). Ысык-Көл өрөөнүндөгү Чырпыкты айылында туулган. Алгачкы билимди 1909-1912-жж. айылдык дин мектебинен алган. 1913-1914-жж. Жаңы усул мектебинен, 1914-1916-жж. Караколдогу орус-тузем мектебинен окуган. 1916-ж. ата-энеси менен Кытайга качып, 1918-ж. келген. 1924-ж. Ташкендеги Казак-Кыргыз агартуу институтун бүтүргөндөн кийин, Түркстан республикасынын Академиялык борборунда (Илим комиссиясы) Кыргыз областтык бөлүмдүн катчысы, төрагасы, 1925-ж. «Эркин–Тоо» гезитинин редактору, 1927-1930-жж. Кыргыз АССР Эл Агартуу комиссары, 1930-1937-жж. Кыргыз маданият курулуш институтунда илимий кызматкер, анын директору болуп иштеген. К.Тыныстанов кыргыз улуттук жазуусун иштеп чыгуу, араб алфавитин кыргыз тилине ылайыкташтыруу, араб алфавитин латынчага, латын саны орус алфавитине алмаштыруу ишине катышкан. Азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгып, кыргыз тилинде тунгуч окуу китептерин («Окуу китеби», 1924; «Чоңдор үчүн алиппе»,

1926), кыргыз тилинин тунгуч грамматикасын («Биздин тил», 1927); 1928-ж. латын графикасында «Эне тилибиз» деген окуу китебин; «Кыргыз тилинин морфологиясы», 1934; «Кыргыз тилинин синтаксиси», 1936, тил илими боюнча кыргызча терминологияны түзгөн. К. Тыныстановдун ырлары 1925-ж. «Касым ырларынын жыйнагы» деген ат менен Москвада жарык көргөн. Ал «Интернационалды», И.Крыловдун тамсилдерин кыргызча которгон. Анын «Академиялык кечелер» пьесасына, айрым эмгектерине курулай доомат коюлуп, бай-манапчыл, буржуазиячыл, улутчул деп ак жеринен күнөөлөнгөн. 1937-ж. камалып, 1938-ж. атылган. 1988-ж. толук акталган.

Панфилов Иван Васильевич (1892, Саратов облусу, Петровск ш.-1941)-Советтер Союзунун Баатыры (1942), генерал-майор (1940). 1918-жылдан Кызыл Армияда кызмат өтөп, Граждандык согушка (1918-20) катышкан. 1923-ж. Киевдеги бириккен жогорку аскер окуу жайын бүтүргөн. 1938-41-жж. Кыргыз ССРинин аскер комиссары. 1941-ж. июлдан Улуу Ата Мекендик согушта Түндүк-Батыш, Батыш фронтторунун 316-аткычтар дивизиясынын командири. Октябрь, ноябрь айларында анын дивизиясы Москваны коргоодо өлбөс-өчпөс эрдик көрсөткөн. Согушта курман болгон. Анын ысымы өзү командачылык кылган дивизияга ыйгарылган.

Атабекова Өлмөскан (1922-1987-жж.) – Кыргызстандын айыл чарба өндүрүшүнүн белгилүү ишмери. Социалисттик Эмгектин Баатыры (1957). Эмгек жолун 1937-ж. Ош областынын Базар-Коргон районунун Көк-Айдар кыштагында эмгектенүү менен баштаган. 1940-1944-жж. Кызыл-Ай колхозунда звено башчысы, бригадир, 1945-1981-жж. Колхоздун башкармасынын төрагасы болуп иштеген. СССРдин Жогорку Советине төрт ирет депутат болуп шайланган. 1970-ж. «16 кыз» жаштар бригадасын түзгөн. СССРдин 6 ордени менен сыйланган. Ө. Атабекова өмүрү жана эмгек жолу Кыргызстандын эл жазуучусу Н.Байтемировдун «Жылдызкан» деген романында чагылдырылган.

Раззаков Исхак (1910, азыркы, Баткен обл., Лейлек р., Коросон кыштагы-1979, Бишкек) - мамл. ж-а саясий ишмер. 1945-50-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы, 1950-61-ж. Кыргызстан КП БКнын 1-катчысы, 1918-ж-дан Ленинабаддагы балдар үйүндө тарбияланган. Ташкенде гипед.техникумун (1931), Москвадагы пландоо ин-тун (1936) бүтүргөн. 1936-38-жж. Өзбек ССР Мамл. пландоо комитетинде экономист, 1939-41-жж. комитеттин төрагасынын орун басары, 1944-45-жж. Өзбекстан КП БКнын пропаганда ж-а агитация б-ча секретары, 1961-ж. августтан СССР мамл. экон. Советинин мүчөсү, тамак-аш өнөр жай

бөлүмүнүн начальниги, 1965-67-ж. КПСС БКнын мүчөсү, 1946-66-ж. СССР Жогорку Советинин депутаты. 2000-ж. сөөгү Москвадан алынып келинип, Бишкектеги Ала-Арча көрүстөнүнө коюлган. Эки Ленин ордени, 1-даражадагы Ата Мекендик Согуш ордендери, медалдары менен сыйланган.

Поливанов Евгений Дмитриевич (1881-1938-жж.) – окумуштуу, тилчи. Кыргызтаануучу, «Манас» эпосун орус тилине алгачкы которуучулардан. Смоленск ж. туулган. 1912-ж. Петербург университетинин тарых-филология факультетин бүтүргөн. 1914-ж. магистрдык диссертациясын коргогон. Приват-доцент. Чыгыш элдеринин тилдери боюнча билимин Японияда ж.б. өлкөлөрдө өркүндөткөн. 1917-1921-жж. Петроград жана Москва шаарларында илимий-окутуучулук иш кылган. 1921-1932-жж. Түркстан АССРнин Эл Агартуу комиссариатында Илимий Кеңештин төрагасы болгон. 1926-1929-жж. Москва Чыгыш таануу институтунда профессор. Түрк жазуусунан араб графикасынан латынга өтүшүн активдүү колдогон. 1934-1937-жж. Фрунзеде жогорку окуу жайларында иштеген, «Манас» эпосун изилдеп, аны орус тилине которгон. Котормолорунун үзүндүлөрүн «Советская Киргизия» гезитине, «Литературный Узбекистан» журналына жарыяланган. 1937-ж. Фрунзеден камакка алынып, Москвага жөнөтүлгөн. 1938-ж. январда атылган. 1963-ж. толук акталган.

Затаевич Александр Викторович (1869-1936-жж.)- музыка изилдөөчү, этнограф жана композитор. Казак ССРнин эл артисти (1925), Казак, ОртоАзия, Сибирь элдеринин обондорун, күүлөрүн жыйноочу. А.Затаевич 1928-ж. Кыргызстанга келип, атактуу комузчулардын аткаруусундагы обондорду, күүлөрдү жазып алат. Жыйнаган обон, күүлөрүнүн ичинде «Манастын», «Семетейдин» обондору жазылып, «Кыргыз аспаптык 250 күүсү жана обону» деген ат менен 1934-ж. Москвадан жарык көргөн. Жыйнакта кайсы күү, обон кандай аткарылып, айтыларын, кимден жазылганын, анын шыгын билдирген илимий мүнөздөгү кыскача түшүндүрмөлөр да берилген. Затаевич «Манас» эпосунун обонун биринчи жолу нотага түшүргөн.

Чуйков Семен Афанасьевич (1902-1980-жж.) – Кыргызстандын профессионалдык сүрөт өнөрүнүн негиздөөчүсү. СССР эл сүрөтчүсү (1963). СССР Сүрөтчүлөр академиясынын анык мүчөсү (1968). СССР мамлекеттик сыйлыгынын (1949,1951), Токтогул атындагы Кыргыз ССР мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты. Верный, Москва шаарларында окуган. 1930-ж. башында Кыргызстан сүрөтчүлөр союзун, Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик сүрөт өнөр музейин уюштуруунун демилгечиси болгон. Кыргыз элинин турмушун, көлөмдүү көркөм формалар менен чагылдырган.

Усубалиев Турдакун (1919-ж. Нарын обл. Кочкор р-ну, Теңдикайылы)-мамл., саясий ишмер. Кыргыз Эл Баатыры. Кыргыз мамл. мугалимдер ин-тун (1941), КПСС БКга караштуу Жогорку партиялык мектепти (1945) бүтүргөн. В.И.Ленин атын. Москва мамл. педин-тун (1965) бүтүргөн. 1941-ж. Кочкор айылындагы орто мектепте окуу бөлүмүнүн башчысы, 1941-45-ж. Кыргызстан КП Кочкор райкомунун пропаганда жана агитация бөлүмүнүн инструктору, 1945-55-ж. КПСС БКнын аппаратында жооптуу кызматта, 1955-56-ж. «Советтик Кыргызстан» гезитинин редактору, 1956-58-ж. Кыргызстан КП БКнын пропаганда жана агитация бөлүмүнүн башчысы, 1958-1961-ж. Кыргызстан КП Фрунзе шааркомунун 1-секретары, 1961-66-ж. Кыргызстан КП БКнын 1-секретары. СССР Жогорку Советинин 5 жолку, Кыргыз ССР Жогорку Советинин 6 жолку (1959-85), Кыргыз Респ-нын Жогорку Кеңешинин депутаты. 1-даражадагы «Манас», «Эмгек кызылтуу, Октябрь Революциясынын орлендери жана медалдар м-н сыйланган.

Кулатов Төрөбай (1908-1984-жж)- советтик мамлекеттик жана партиялык ишмер Ноокат районундагы Кызыл-Булак кыштагында туулган. 1933-ж. темир жол жумушчусу, Кызыл-Кыядагы «Жал» шахтасында кен казуучу. 1932-1933-жж. ошол жерде шахта комитетинин төрагасы, 1934-ж. көмүр казуучулар союзунун шахта комитетинин төрагасы, 1937-ж. «Жал» шахтасында парторг, 1938-ж. Кызыл-Кыя шаар советинин аткомунун төрагасынын орун басары, «Кыргыз көмүр» трест башчысынын орун басары, 1938-1945-жж. Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин, 1945-1978-жж. Кыргыз ССР Жогорку советинин президиумунун төрагасы болгон.

Сүйөркулов Абды (1912, Токтогул р-ну, Торкен айылы-1992, Бишкек) -мамлекеттик ишмер. 1926-27-жж. Жалал-Абат балдар үйүндө тарбияланган. 1927-30-ж. Пишпек ж-а Ташкендин орто окуу жайларында, Москва пландоо – экономикалык институтунда окуган, 1946-ж. КПСС БКнын жогорку партиялык мектебин бүткөн. 1931-33-ж. Кетмен-Төбө керек-жарак союзунун башкармалыгынын төрагасы, 1933-37-ж. Кыргыз ССР финансы эл комиссариатында салык башкармалыгынын начальниги, 1938-39-ж. Кетментөбө райаткомунун төрагасы, 1939-41-ж. Жалал-Абад облустук финансы бөлүмүнүн башчысы, Эмгекчилер депутаттарынын Жалал-Абад облустук Советинин төрагасы. 1943-44-ж. Кыргызстан КПБКнын 3- ж-а 1949-50-ж. 2-секретары, 1950-58-ж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы, 1959-61-ж. Кыргыз ССР соодо министри, 1961-69-ж. сода палатасынын төрагасы, 1971-78-ж. Кыргыз ССР Эл чарба жетишкендиктер көргөзмөсүнүн директору болуп иштеген.

Мамбетов Болот (1905-1990-жж.) – советтик, мамлекеттик жана партиялык ишмер. 1940-1953-жж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин, Фрунзе обкомунун секретары, 1954-1961-жж. Кыргыз ССР Суу чарба министри, 1961-1968-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы болуп иштеген. Бишкек ш. эстелиги орнотулган.

Шабданов Ажыйман (1905-1939-жж.)–алгачкы окумуштуулардан. Чоң-Кеминде туулган. Шабдан баатырдын небереси. Адегенде жергиликтүү мектепте, кийин Бишкектеги орус-тузем мектебинде окуган. Жети-Суу (Алматы) билим берүү институтун бүтүргөн. Мектептерде жана техникумда сабак берген. 1928-ж. маданий агартуу, илим-изилдөө институтунда иштеген. Бул жерден грамматика, орфография, терминология ж.б. боюнча окуу китептерин жарыялаган. Чоң манаптын тукуму катары куугунтукка алынып, 1932-ж. Ош педтехникумуна жиберилген. Кийин Тажикстанга барып Тоолуу- Бадахшан областындагы кыргыздарга билим берүү ишин уюштурган. Бул жерден камакка алынып, Ташкентке жеткирилген, жалган айып менен 1939-ж. атылган.

1929-ж. С.Нааматов менен биргелешип «Сабатсыз аялдар үчүн алиппе» чыгарган. М.Элебаев, Ж.Жамгырчиев менен бирге жазган «Үчүнчү класстар үчүн окуу китеби» 1930-ж. 10 миңуска менен чыккан. Анын «Биздин тил» (1931) окуу китеби өтө кеңири колдонулган.

Наматов Сатыбалды (1905-1938-жж.)–Кыргызстандын алгачкы агартуучуларынан, сабатсыздыкты жоюу үчүн активдүү күрөшкөн. Ат-Башынын Казыбек айылында оокаттуу үй-бүлөдө туулган. Адегенде жергиликтүү мектепте окуп, Жети-Суу билим берүү институтун бүтүргөн. 1931-ж. ачылган. Фрунзедеги педагогика институтунда сабак берген. 40тан ашуун эмгек жарыялаган. Кыргыз тилин окуутунун усулдары боюнча окуу китебин алгачкылардан болуп даярдаган. Орус тилин жакшы өздөштүргөндүктөн М.Горькийдин, А.Фадеевдин чыгармаларын кыргызча которгон. К.Тыныстанов, Е.Д.Поливанов менен тыгыз байланышта болгон.

1937-ж. «Социал Туран партиясынын» активдүү мүчөсү, контрреволюциячыл идеяларды окуу китептерине киргизүүчү катары айыпталып, 1938-ж. атылган. 1956-ж. акталган. Анын «Сабатсыздык жоюлсун» (чоңдор үчүн алиппе). Фрунзе, 1929-ж.; «Чала сабаттуулар үчүн окуу куралы». Фрунзе, 1930 ж.б. эмгектери жогору бааланган.

Карасаев Хусаин Карасаевич (1901-1998-жж.) – белгилүү тилчи, түрколог. Профессор (1966), Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер (1992). 1914-1916-жж. Пржевальск орус-тузем мектебинде

окуган. 1922-1923-жж. Кең-Суу кыштагында ревкомдун төрагасынын орун басары. 1923-1927-жж. Ташкенттеги казак, кыргыз эл агартуу институтунда билим алган. 1924-ж. кыргыздын тунгуч «Эркин-Тоо» гезитин чыгаруучулардын бири. 1928-1931-жж. Ленинграддагы Чыгыш таануу институтун бүтүргөн. 1961-1974-жж. КМУда эмгектенген. 1927-ж. «Сабат ачкыч» алиппесин, 1928-ж. И.Арабаев менен бирге «Жаңылык» тунгуч кыргыз алиппесин, И. Батманов менен «Орусча-кыргызча сөздүк» түзгөн. «Орфографиялык сөздүк», «Накыл сөздөр», «Күлкүнаама», «Камуснаама» аттуу эмгектердин автору. 1990-ж. О.Сыдыковдун «Тарых кыргыз Шадмания» аттуу китебин азыркы тамгага өткөрүп, ага баш сөз жазган. «Манас» эпосун жаздырууга, изилдөөгө көп эмгек сиңирген.

Акаев Аскар-Кыргыз Республикасынын 1990-2005-жж. Биринчи Президенти. Ал 1944-ж. Кыргызстандын Кемин районундагы Кызыл-Байрак айылында туулган. Новороссийск орто мектебин 1961-ж. алтын медаль менен бүтүргөндөн кийин Ленинграддагы так механика жана оптика институтуна өткөн. Кийин ошол эле жерде аспирантураны жана докторантураны бүтүргөн. 27 жашында илимдин кандидаты, 36 жашында техника илимдеринин доктору, 43 жашында академик болгон. Маалыматтарды сактоонун жана иштетүүнүн оптикалык ыкмалары боюнча дүйнөгө белгилүү окумуштуу.

А.Акаев Фрунзедеги политехникалык институтта профессор болуп ийгиликтүү иштеген. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинде илим жана жогорку окуу жайлар бөлүмүн жетектөө менен өзүнүн саясий карьерасын баштаган. Андан кийин Илимдер академиясынын вице-президенти, 1989-ж. баштап анын президенти болуп иштеген.

Жумагулов Апас Жумагулович (1934-т., Чүй областы, Аламүдүн р-ну, Арашан айылы)—коомдук-мамлекеттик ишмер. Кыргыз Республикасынын Министрлер Советинин төрөгасы (1986-91), Премьер-министри (1993-98), Геология-минералогия илимдеринин доктору (1999). Кыргызстан инженерлик академиясынын академиги (1992). Москвадагы И.М. Губкин атындагы мунай-химия жана газ өнөр жайы институтунун (1958), КПСС БКга караштуу Коомдук ИАны бүтүргөн. Түштүн геология экспедициясынын лаборанты, Ош облусундагы «Кыргыз мунай» башкармасынын башкы геологу, башкы инженери (1958-73). 1973-85-ж. партиялык иште – Кыргызстан КП БКнын өнөр жай, транспорт бөлүмүнүн башчысы, КП БКнын катчысы, Ысык-Көл обкомунун 1- катчысы. 1991-92-ж. Чүй облостук эл депутаттар кеңешинин төрагасы, 1992-жылдан Чүй облостук мамлекеттик администрациясынын башчысы, 1986-91-ж. СССР Жогорку Советинин депутаты, 1999-жылдан Кыргыз Республикасынын

Германиядагы элчиси. Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты (1978). Манас, Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери жана медалдар менен сыйланган. Кыргызстандын Россия Федерациясындагы элчиси болуп эмгектенген.

Исанов Насирдин (1943-1991-жж.)-эгемендүү Кыргыз Республикасынын алгачкы Премьер-министри. Ош областынын Ноокат районунун Көк-Бел айылында туулган. Москвадагы Инженердик-курулуш институтунун, Алматыдагы Жогорку партиялык мектепти бүтүргөн. Экономика илимдеринин кандидаты, СССР Инженердик академиясынын академиги. Кыргыз ССРинин курулуш министри (1983-1988-жж.). 1991-ж. январынан Кыргыз Республикасынын Премьер-министри болуп иштеп туруп 1991-ж. ноябрда авто кырсыктан каза болгон. «Ардак белгиси», Эмгек Кызыл Туу ордендери жана медалдар менен сыйланган.

Отунбаева Роза Исаковна - кыргыз элинин чыгаан кызы, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, саясатчы, дипломат. Жалындаган эрудит, публицист, бир нече чет тилдерди билген мыкты оратор Р.И. Отунбаева эки жолу Кыргызстандын өкмөт башчысынын орун басары, төрт жолу тышкы иштер министри болуп дайындалган. Баткен районунан Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаты болуп шайланган. Кыргыз Республикасынын АКШ жана Канададагы эң биринчи Толук ыйгарым укуктуу элчиси болгон. СССРдеги бирден бир аялдардан СССР тышкы иштер министрлигинин коллегия мүчөсү, ЮНЕСКО иштери боюнча СССРдеги комиссиянын төрагасы, ЮНЕСКОнун аткаруу кеңешинин вице—президенти.

Кандидаттык диссертациясын 1975-жылы ФРГнын азыркы учурдагы философиясынын проблемалары боюнча эң мыкты коргогон. Роза Исаковна 1978-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин философия кафедрасынын башчысы болуп эмгектенген. Р. И. Отунбаева 1991-жылы Малайзия жана Брунейдеги советтик элчи болуп дайындалган, бирок СССРдин кулашы менен ал жакка барган эмес. 1992-жылдын январында көз карандысыз Кыргыз Республикасынын биринчи Президентинин өтүнүчү боюнча мекенине кайтып келип, парламент тарабынан Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министри болуп бекитилген, Эгемендүү ошол эле учурда республиканын Вице-премьер-министринин ордун ээлеген. 1992-жылдын июлунда АКШ жана Канадада Кыргыз Республикасынын биринчи толук жана ыйгарым укуктуу элчиси болуп дайындалат. Бул республикабыздын чет өлкөлөрдөгү биринчи элчиси болгон. Анда иштеген эки жылдын ичинде ал 15 штатты кыдырып, жаңы эгемен республика тууралуу лекцияларды окуган. Кыргызстан жөнүндө жакшы элестете алышпаган америкалыктар мурдагы СССРдин мусулман өлкөсүнөн чыккан биринчи аял-элчиге таң беришкен жана жалпыга

маалымдоо каражаттарында анын чаалыкпас жана ишкер дипломат экендигин белгилешкен. Р.И.Отунбаева Нью-Йоркто БУУнун 49, 50-жана 51-сессияларында кыргыз делегациясына башчылык кылган. БУУнун 50-юбилейлик сессиясында кыргыздын улуттук кийими жана элчеги менен чыгып сөз сүйлөгөн. АКШнын Президенти Бушка, Британиянын королевасы Елизавета IIге ишеним грамотасын улуттук кийимчен тапшырган.

Алмазбек Атамбаев-саясий коомдук ишмер. Чүй облусунун Аламүдүн районунун Арашан айылында 1956-жылдын 17-сентябрында төрөлгөн. 1980-жылы Москва башкаруу институтун инженер-экономист, өндүрүштү башкарууну уюштуруучу адистиги боюнча аяктаган. 1999-жылы “Даңк” медалы менен, ал эми 2007-жылы “Данакер” ордени менен сыйланган. Мамлекеттик кызматтын 1-класстагы мамлекеттик кеңешчиси класстык чини бар.

Эмгек жолу 1980-1981 - Кыргыз Республикасынын Байланыш министрлиги, инженер 1981-1983 - № 4 ЖЭБде башкы инженер 1983-1987 - Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунда ар кандай кызматтарда иштеген 1987-1989 - Биринчи май райондук аткаруу комитетинин төрагасынын орун басары 1989-1997 - “Форум” илимий-өндүрүштүк фирмасынын директору 1997-1999 - “Кыргызавтомаш” АКнын башкы директору 1999-2004 - “Форум” өнөр жай тобунун директорлор кеңешинин төрагасы 2004-2005 - “Кыргызавтомаш” корпорациясынын директорлор кеңешинин төрагасы 2005-2006 - Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүктүрүү, өнөр жай жана соода министринин милдетин аткаруучу, министр 2006-2007 - Кыргыз Республикасынын Премьер-министри 2007-2010 – Активдүү коомдук-саясий ишмердүүлүк менен алектенген 2010-жылдын апрели-июну - Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн төрагасынын биринчи орун басары 2010-жылдын ноябры-декабры - Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты, КСДП фракциясынын лидери 2010-жылдын 20-декабрынан баштап - Кыргыз Республикасынын Премьер-министри.

2011-жылдын 30-октябрында Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланган.

2011-жылдын 1-декабрында Кыргыз Республикасынын Президентинин кызматына расмий киришти.

ГЛОССАРИЙ

Авторитаризм - саясий бийлик жеке адамдын же бир ууч тайпанын колуна топтолуп, жалгыз адамга сыйынуу күч алып, анын иштери мыйзам тарабынан көзөмөлгө алынбайт. Мамалекеттик аппарат, армия, полиция өлкөнүн жетекчисинине жеке бийлигине баш ийет.

Аннекция - зордук-зомбулук жолу менен башка мамлекеттин территориясын басып алуу.

Атентант (франц.) - саясий кызыкчылыктардын негизинде бирөөнүн өмүрүнө кол салуу.

Альтернативдүү- мүмкүн болгон эки чечимдин бирөөсүн тандап алуу зарылдыгы.

Агрардык мамлекет - негизги чарбасы жерди иштетүүгө, дыйканчылыкка негизделген мамлекет.

Базар экономикасы - бул же тигил өлкөдөгү жалпы чарбалык комплекс. Анын өнүгүүсү ички жана дүйнөлүк базардын мыйзамдарына баш ийет.

Баркыт революциясы – КМШ жана Чыгыш жана Борбордук Европа өлкөлөрүндө болуп өткөн тынч жана кансыз жол менен бийликтин алмашуусу.

Бутпарас-жаратылышка: тоо-таш, дарак, асманга сыйынуу. Кыргыздар асманды Көккө-Теңир деп аташып, сыйынышкан. Ошондой эле от эң таза нерсе деп өлүктү өртөшкөн.

Диссидент – мамлекеттик саясий түзүлүшкө жана үстөмдүк кылган идеологияга каршы ой жүгүрткөн адам.

Дефицит – (латын тилинде - жетишсиздик), мисалы: акча каражаттарынын же товарлардын тартыштыгы.

Демагогия - жалган убадаларды берип алдоо.

Доминион - мамлекеттин тышкы саясаты, соода жана коргонуусу метрополия тарабынан көзөмөлдөнүп, өзүн-өзү башкаруу укугун алган колония.

Иммиграция - чет мамлекеттин жарандарынын тигил же бул өлкөгө узак убакытка же биротоло жашоо үчүн көчүү процесси.

Инвестиция – акчалай жардам каражаттары.

Интеграция – кандайдыр бир өлкөлөрдүн, саясий уюмдардын же элдердин экономикалык, саясий жана каржылык жактан биригүүсү.

Интервенция – бир же бир нече мамлекеттердин башка бир өлкөнүн ички иштерине зордук-зомбулук жол менен кийлигишүүсү. Ал согуштук, экономикалык, дипломатиялык жана идеологиялык зомбулук болушу мүмкүн.

Индустрия – өнөр жайдын өнүгүшү, индустриялаштыруу-ири өнөр жайларды куру жана өнүктүрүү, машина техникасынын эл чарбасында колдонулушу.

Картель – фирмалардын, компаниялардын, банктардын бирикмеси, алар өндүрүштүн көлөмү, базардагы товардын сатылышы жана баалар жөнүндө макулдашып, ошол эле учурда өндүрүштүк өз алдынчалыкты сактап калышат.

«Көмүскө экономика» – жашап жаткан мыйзамдуулуктан сырткары жашыруун аракет кылган өндүрүш системасы.

Коллаборационисттер – экинчи дүйнөлүк согуш учурунда басылып алынган өлкөлөрдө фашисттик баскынчылар менен кызматташкан адамдар.

Коминтерн – 1919-1943-жж. өкүм сүргөн, каржылык жана уюштуруу жагынан Советтик Россиянын колдоосуна таянган, дүйнөлүк социалисттик революцияны ишке ашырууну көздөгөн, ар түрдүү өлкөлөрдүн компартияларын бириктирген эл аралык саясий уюм.

Коминформ – коммунисттик жана жумушчу партиялардын маалымат бюросу-Москванын Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн үстүнөн саясий жана идеологиялык жетекчилиги.

Конвенция – эл аралык келишим, конкретүү маселе боюнча кол койгон мамлекеттердин ортосундагы өз ара макулдашылган укуктар жана милдеттер.

Конвергенция – жакындашуу, айырмачылыктарды жоюу, мисалы: капитализм менен социализмдин ортосундагы айырманы жоюу.

Консенсус – талаш маселелериндеги макулдашуу, бир пикирге келүү.

Консерваторлор - эски режимди колдоочулар жана сактоого умтулуучулар. СССРдеги шовенисттик улутчулдук көз караштагы адамдар. Советтик режимди сактап калууга умтулушкан.

Контрибуция – согушка кеткен чыгымды жеңилген өлкөнүн жеңген өлкөгө акчалай төлөөсү.

Конфедерация – өз алдынчалыгын сактаган, өзүнүн мамлекеттик бийлик жана башкаруу органы болгон мамлекеттердин биримдиги.

Конфронтация – ишенимдердин, саясий – идеялык принциптердин, социалдык системалардын каршылашуусу.

Концепция – көз караштардын системасы.

Концессия – чет өлкөлүк фирмаларга мекемелерди же жер учаскаларын өндүрүштүк ишмердүүлүк укугу менен берүүчү келишим.

Концентрациялык лагерь – согуш туткундарын, камактагыларды башкалардан обочо кармоочу жай.

Либерализм – эркиндикти, демократияны талап кылган, коомдогу өзгөрүүлөрдү эволюциялык, реформа жолу менен ишке ашырууну жактаган идеологиялык жана саясий агым.

Либералдаштыруу – ар түрдүү экономикалык иш-аракетке жана экономикалык категорияларга (баа, айлык акы, валютанын курсу,

пайыздык өлчөм) мамлекеттин көзөмөлүн алып салуу же басандашы; сырткы соодада – ар кандай чектөөлөрдү алып салуу.

Мажоритардык система – бул шайлоодо абсалюттук добуш алган талапкер (же жөнөкөй көпчүлүк добуш – 50+1) шайланды деп эсептелген система.

Материархат-тарыхта эне бийлиги.

Милитаризация – басып алуучу согуштарга даярдануу үчүн куралдануунун күчөшү.

Мегаполис – индустриялык доордо пайда болгон гиганттык шаарлар.

Метрополия – көз каранды территориясы бар мамлекет.

Модериндешүү – 1) коомдогу реформалык жаңылануу жана социалдык өзгөрүү процесси; 2) мамлекеттик коомдогу сапаттык өзгөрүүлөргө жетүү максатында алдыңкы өлкөлөрүндүн тажрыйбасын бардык тармакта максаттуу пайдалануусу.

Монополисттик бирикмелер – кандайдыр бир товардын эң көп бөлүгүн өндүрүүнү жана сатууну өз колуна топтогон ири чарбалык бирикмелер.

Пацифистер – (латын тилинен которгондо – тынчтыкты сүйүүчүлөр) согушка жана зомбулукка каршы кыймылдын катышуучулары.

Пантүркизм-түрк тилдүү элдердин бирдиктүү мамлекетине бириктирүүнү көздөгөн кыймыл.

Панисламизм-Борбордук Азияны исламдык мамлекетке бириктирүү идеясы менен чыккан кыймыл.

Постиндустриалдык – адамзат коомунун тарыхын: индустрияга чейин (агрардык), индустриялык (өнөржайлык) жана постиндустриялык (маалыматтуулук) деп үч этапка бөлгөн социалдык-экономикалык жана саясий концепция.

Приватташтыруу – мамлекеттик менчиктин белгилүү бир шарттар менен бул же тигил коомго, бирикмелерге, тайпаларга жана жеке адамдарга өткөрүп берүү.

Протекторат – көз каранды мамлекеттен саясий жана экономикалык өнүгүү маселелерин протектор-мамлекет (коргоочу) өзүнө алган колониялык көз карандылыктын формасы.

Ратификация – макулдашкан мамлекеттердин эл аралык келишимин жогорку мамлекеттик бийлик органдары тарбынан бекитүү.

Реконверсия – тынчтыкка жана тынч турмушка өтүү.

Репарация – согушка кеткен чыгымды жеңилген өлкөнүн жеңген мамлекетке төлөөсү.

Репрессия – жапырт жазалоо түрү.

Референдум – мамлекеттик манилүү маселени чечүү үчүн жалпы элдик добушка коюу.

Санкция – латын тилинен эң катуу чара көрүү, уруксат алуу, эл аралык келишимдерди бузган мамлекеттерге каршы колдонулат.

Сепаратизм – бөлүнүүгө, обочолонууга аракеттенүү.

Синдикат – капиталисттердин кандайдыр бир товарларды сатуу максатында бириккен жөнөкөй монополисттик бирикмелери.

Тоталитаризм – (латын тилинен жалпы), мамлекеттин бардык саясий системаны, бийликти колуна топтоп, коомдук турмушту толугу менен көзөмөлгө алуусу.

Террор – саясий душмандарга эң эле оор мыкаачылыкты колдонуу менен өлтүрүүгө чейин барган саясий коркутуунун бир түрү.

Ультиматум – катуу чара колдонууну эскерткен (согуш жарыялоо, дипломаттык, соода ж.б. келишим мамилелерди бузуу) талаптарды коюу. Адатта ультиматумда күткөн жооптун убактысы белгиленет.

Фашизм – (терминдин теги италия-фаши-ячейка, союз деген маанини билдирет), 30-жж. Европада пайда болгон чектен ашкан зордук-зомбулдукту, шовинизмди, расизмди, террордук бийликти, согушту даңазалап, ишке ашырган саясий агым.

Федерация – мамлекеттик түзүлүштүн формасы, административдик бирдиктерден турган. (союздук республика, штат, аймак, облус ж.б.) өзүнүн конституциясы жана башкаруу органы, жарандуулук, каржы системасы сакталат.

Фракция – парламентте кандайдыр бир партиянын саясий багытын жүргүзгөн уюмдашкан топ. Экинчи мааниде - саясий партиядагы жалпы программалык.

Холокост – жок кылуу, гитлердик бийлик тарабынан 1933-1945 жж. 16 млн. адам концентрациялык өлүм лагерлеринде жок кылынган.

Хутор – дыйкандар жамааттан чыккан кезде үйү жана чарбалары менен кошо бөлүнүп берилген жер тилкеси.

Экстремизм – чектен ашкан иш-аракеттерге, көз караштарга ыктоо.

Элита – коомдогу кайсы бир тармакта жогорку, башкаруучу орунду ээлеген социалдык катмар.

Эмиграция – калк өз өлкөсүнөн башка өлкөгө узак убакытка же биротоло көчүп кетүүсү.

Эпитафия-атактуу баатырлар, эл башчылары өлгөндөн кийин анын урматына эрдиктер жазылган таш балбалдарды коюу салты жалпы түркий элдерге тиешелүү болуп эсептелет. Илимде бул – эпитафия деп аталат.

Граждандар – мыйзам белгилеген укуктардан пайдаланып, мамлекет алдында милдеттүү болгон адамдар.

Диктатор – Римдеги жарым жылга шайланган согуштук жана жарандык бийлик.

Колонизация – латынча *colonia* турак-жай деген сөздөн алынган. Б.з.ч. VIII-VI кылымдарда кара деңиздин түндүгүндө пайда болгон

байыркы турак жайлар менен шаарларды гректик колонизация деп аташкан.

Кустардык - кол менен буюм жасоого ыңгайлашкан майда ишканалар.

Мифология – кудайлар, периштелер, шайтандар ж.б. сыйкырдуу нерселер жөнүндө баяндалган элдик оозеки чыгармалар.

Христианчылык – биздин замандын I кылымда Рим империясынын чыгыш провинцияларында пайда болуп, кийин көп өлкөлөргө тараган дүйнөлүк ири диндердин бири.

Суверенитет - мамлекеттин өзүнүн ички иштеринде жана тышкы саясатында көз каранды эместиги.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТАРЫХЫНЫН НЕГИЗГИ ДООР ЖАДЫБАЛЫ (жыл санамы)

Даталар жана негизги окуялар

Б.з.ч. 1млн.жыл мурда-Эң алгачкы адамдар топторунун Кыргызстандын аймагына жайгашышы. Тоолуу Алтайдын Удалинка өзөнүндөгү төмөнкү палеолит (байыркы таш доору) тургун жайы

Б.з.ч. 800-140 миң ж.-Эрте палеолит доору. Теңиртоодо эң байыркы адамдардын турак ала башташы. Борбордук Теңир тоодогу Онарчадагы жана Чыгыш Ферганадагы Кожо-Бакырган-Сайдагы таш куралдар.

Б.з.ч. 140-40 миң ж.-Ортоңку палеолит доору. Таштан жасалган эмгек куралдарынын жакшырышы. Ысык-Көлдөгү Саламатбулак, Тосор таш куралдары. Чүйдөгү Чулу үңкүрүндөгү таш куралдар.

Б.з.ч. 80 миң жыл.-Муз доорунун башы.

Б.з.ч. 40-10 миң жыл-Соңку палеолит доору. Ош аймагындагы Селүңкүр, Учкун, Исфара өрөөнүндөгү Кожогөр үңкүрлөрү, таш куралдары.

Б.з.ч. 34 миң жылдык-Түштүк Сибирдеги Акүүс өзөнүнүн боюндагы Аксыя палеолит тургун жайы.

Б.з.ч. 20-10 миң жылдык-Энесайдагы Афонтов тоосу 11 тургун жайы.

Б.з.ч. 10-7 миң жылдык-Ортоңку таш доору (мезолит). Арпа, Аксай, Айдаркендин жанындагы Апшыр үңкүрлөрү, таш куралдар.

Б.з.ч. 5-3 миң жылдык жаңы таш доору (неолит)-Ысык-Көл сыртында Сарыжаздагы Акчуңкур үңкүрүндө аска бетиндеги сүрөттөр, Нарын шаарына жакын Текесекириктеги адамдардын турагы, Чүйдөгү Аламүдүн суусунун үңкүрүндөгү, Чолпон-Атанын жанындагы неолиттик эстеликтер

Б.з.ч. 4 миң жылдык-Эгин жана мал чарбачылыгынын калыптанышы. Жезден эмгек куралдарынын жасалышы.

Б.з.ч. 3миң жыл. ортосу 2 миң жыл. башы-Түштүк Сибирдеги Афанасьев маданият

Б.з.ч.2 миң жылдык-Саймалыташ капчыгайындагы аска сүрөттөр.

Б.з.ч.2-1 миң ж.башы-Коло доору. «Андрон маданиятынын калкынын Кыргызстандагы тургун жайлары, эмгек куралдары, сугат курулуштары, кооздук буюмдары (алсак, Кочкор өрөөнүндөгү Шамшы коло куралдарынан, буюм-тайымдарынан турган ири эстелик). Жаларык тургун жайы, Жазы кечүү көрүстөнү ж.б.»

Б.з.ч. 2-1 миң жылдык-Кыргызстанда төө, жылкы тукумунун колго багыла башташы.

Б.з.ч. 16-14-кылым-Түштүк Сибирде колодон жасалган эмгек куралдарынын кеңири колдонулушу (дыйканчылыкка кетмени пайдалануу жана мал чарбачылыгынын өнүгүшү). Зергерчиликтин чыга башташы.

Б.з.ч. 13-8-к.-Алгачкы дыйканчылык жамааттары (Ош тургун жайы, Ноокаттагы тургун жайлар, Делверзин тургун жайы). Түштүк Сибирдеги соңку коло доору (Карасук маданияты).

Б.з.ч. 1-миң жылдык. Темир доору

Б.з.ч. XVI-XIV кк.-Зергерчиликтин пайда болушу.

Б.з.ч. XII-VII кк.-Алгачкы дыйкандар жамаатынын тиричилиги (Чуст маданиятынын эстеликтери).

Б.з.ч. 9-к.-Түркий калктарынын ата-бабаларынан болгон – хунндар тууралуу алгачкы маалыматтар.

Б.з.ч. VIII-VII кк.-Сак цивилизациясынын жаралуу мезгили.

Б.з.ч. VI к.-Ахаменийлер (Иран) аскерлеринин Сырдарыяга чейинки жортулдары. Батыш Ферганада байыркы шаарлар пайда болгон.

Б.з.ч. VI-III кк.-Теңиртоону сактардын чыгыш канатынын мекендеши.

Б.з.ч. VI-III кк.-Даван (Паргана) мамлекетинин калыптана башташы.

Б.з.ч. VI-III кк.-Түштүк Сибирде отурукташкан дыйканчылыктын өнүгүшү, алгачкы таптык мамилелердин калыптана башташы.

Б.з.ч. 530-ж.-Иран падышасы Кир II-нин аскерлеринин массагет урууларынын канышасы Томирисдин колу талкалаган.

Б.з.ч. 519-ж.-Бехиустун жазуусунда сак уруулары жана Орто Азиядагы башка калктар тууралуу алгачкы ирет эскерилет.

Б.з.ч. IV-III кк.-Түштүк Сибирдеги динлин уруулар бирикмеси Кыргызнур көлүнүн (Түндүк-Батыш Монголия) аймагындагы байыркы кыргыз уруулары. Борбордук Азиядагы хун уруулар бирикмеси.

Б.з.ч. 329-327-жж.-Искендер Зулкарнайндын (Александр Македонскийдин) Орто Азияны басып кириши.

Б.з.ч. IV-к.-Кыргыз уруусунун Улус хан бийлеген мезгил.

Б.з.ч. IV-I кк.-Ферганадагы Шоробашат маданияты.

Б.з.ч. IV-I кк.-Фергана өрөөнүндөгү Даван мамлекети.

Б.з.ч. III к ак.-II к башы.-Борбордук Азияда хун урууларынын алгачкы таптык мамлекетинин пайда болушу. Кытайда хун урууларынын жортулдарынан коргонуу үчүн Улуу Кытай дубалы курула баштаган.

Б.з.ч. III-к башы.-Кангүй мамлекетинин түзүлүшү.

Б.з.ч. III к.б.з. Vк.-Байыркы Кыргыздардын Чыгыш Теңиртоону мекендеши (Манас өрөөнү).

Б.з.ч. III-к.-Хунндардын кытай тарыхый булагында аты аталган эң алгачкы падышасы Тоу-Ман (Түмөн).

Б.з.ч. III-к.-Эзелки жазмалардагы сарматтар тууралуу алгачкы даректер.

Б.з.ч. 209-ж.-Модэ шанүйдүн хун падышасы болуп жарыяланышы.

Б.з.ч. 201-ж.-Байыркы кыргыздар тууралуу Кытай булагындагы эң алгачкы маалымат. Кыргыз хандыгынын Хун мамлекетине каратылышы (Сыма Цян).

Б.з.ч. II к.-Жетисуулук сактардын батышка-Орто Азиянын борборуна журт которуусу

Б.з.ч. II -I кк.-Чыгыш менен Батышты байланыштырган Улуу Жибек жолу боюнча соода жана маданий карым-катнаштын түзүлө башташы.

Б.з.ч. II -I кк.-Түштүк Сибирдеги динлиндер кыргыздарга хунну урууларынын үстөмдүгү:байыркы кыргыздардын согуштук союзу:Энесайга журт которуусу.

Б.з.ч. 198-ж.-Маодун шанүй менен Кытай императорунун ортосунда «жекжааттык» тынчтык келишим түзүлгөн.

Б.з.ч. 174-158-ж.-Хун урууларын Лаошан шанүй (Маодундун уулу) бийлеп турган.

Б.з.ч. 174-165-ж.-Хундардын йечжилерге (юэчжи) каршы согушу.

Б.з.ч. 165-160-ж.-Борбордук Теңир тоону, Жетисууну усундардын ээлеши.

Б.з.ч. 162-ж. -Йечжилердин Борбордук Азиядан Орто Азияга журт которушу.

Б.з.ч. 162-ж.-Хан сулалеси Хуннуларга алык-салык төлөөгө милдеттенген тынчтык келишими түзүлгөн.

Б.з.ч. II к.-Батыш менен Чыгыштын ортосунда Улуу Жибек жолунун иштей башташы.

Б.з.ч. 161-158-ж.-Усун мамлекетинин түзүлүшү.

Б.з.ч. II к ортосу.-Даван өлкөсүнүн өнүккөн учуру.

Б.з.ч. 128-ж.-Кытай элчиси Чжан Цяндын Ысык-Көлгө келиши жана Даванга саякаты.

Б.з.ч. 119-ж.-Түштүк Сибирде хун урууларынын түндүк ордосун Хань Сулалесинин колу талкалаган.

Б.з.ч. 116-ж.-Чжан Цяндын Ысык-Көлгө экинчи жолу келиши.

Б.з.ч. 104-103-ж.-Ли Гуанли баш болгон кытай аскерлеринин Даванга алгачкы жортулуу. Юнчен (Өзгөндөн 10км алыстагы Шоробашат шаар калдыгы) шаарын камалоо.

Б.з.ч. 102-101-ж.-Кытайлардын Даванга экинчи жортулуу. Эрши шаарынын кыйрашы. Падыша Мугуанын курман болушу.

Б.з.ч. I к. башы-Давандын борборунун Эршиден Гуйшанчэнге (аздектелген ыйык тоонун этегиндеги шаар) көчүрүлүшү(Ош шаарынын орду).

Б.з.ч. 90-ж.-Түштүк Сибирде Хан сулалесинин колбашчысы Ли Гуанлинин аскерлерин хундар талкалаган.

Б.з.ч. 90-60-ж.-Кыргыздар хундардын вассалы.

Б.з.ч. 90-ж. -Ли Линдин бийлиги.

Б.з.ч. 71-ж.-Хундарга каршы усун, ухуань, динлиндердин согушу.

Б.з.ч. 58-ж.-Кыргыздардын хун ордосундагы күрөшкө катышуусу жана Уцзини шанүй көтөрүшү.

Б.з.ч. 56-55-ж.-Түштүк Сибирде хун уруулары түндүк жана түштүк хундарга жиктелген. Түштүк хундардын башчысы Хуханье шанүй Кытай менен тынчтык келишим түзгөн.

Б.з.ч. I к.(56-49-ж)-Кыргыздардын көзкаранды эместик үчүн күрөшү жана өз падышалыгын түзүлүшү тууралуу Кытай тарыхчысы Бан Гунун маалыматы.

Б.з.ч. 49-ж.-Кыргыз өлкөсүнүн түндүк хуннулардын шанүйү Чжичжинин кайрадан каратышы.

Б.з.ч. 41-36-ж.-Усундарга Чжичжи шанүйдүн чапкыны.

Б.з.ч. 36-ж.-Таластагы хунну-кытай салгылашуусу. Чжичжинин өлүмү

Б.з. 1-к. аягы-Даванды Кушан падышалыгынын каратып алышы.

Б.з. 3-5 кк.-Кыргыздардын Кара-Шаардын (Янци) түндүгүндө, Актоонун жанында (Чыгыш Теңиртоо) жайгашканы тууралуу Кытай жазма булагындагы маалымат.

III-к.-Кыргыз уруусун Акбото Арстан хан башкарган.

Б.з. 379-ж.-Давандын элчисинин Кытайга барышы.

IV-к.-Кыргыздардын башын Кубат баатыр жетектеген.

Б.з.5-к. башы-Жужандардын Чыгыш Теңиртоодон усундарды сүрүп кириши.

Б.з. 436-ж.-Усундарга Кытай элчилеринин жөнөтүлүшү

Б.з. 436-ж.-Вэй падышалыгынын элчиси Дун Вандын Даванга келиши.

Б.з.5-к. орто чени-Усундардын батыш жак аймагын эфталиттердин каратып алышы.

Б.з. 437-ж.-Вэй падышасына Давандыктардын элчи жиберилиши.

Б.з.5.к орто чени-Фергана өрөөнүн эфталиттердин каратып алышы.

Б.з.5-к.-Кыргыздардын Жужан кагандыгына каратылышы.

Б.з. 5-к. аягы-Кыргыздардын Энесайга журт которуусу

Б.з. 6-к.-Энесай аймагында Кыргыз кагандыгынын калыптанышы.

Б.з. 6-8 к.-Кыргыздардын Энесайдагы чаатас (хакасча-жоо ташы) маданияты

Б.з.540-ж.-Вэй падышасы Вэди өз элчиси Нопантону ашина уруугунун түрктөрдү бийлеген беги Бумынга жиберилиши

Б.з.546-ж.-Теле бирикмесин Бумындын багындырышы.

Б.з.552-ж.-Түрктөрдүн жужандарды жеңиши. Бумындын эл-каган (мамлекеттин каганы) даражасын алышы.

Б.з.551-554-ж.-Жужан кагандыгынын кыйрашы.

Б.з. 553-ж.-Бумын кагандын ашына кыргыз өкүлүнүн катышуусу.

Б.з.555-ж.-Энесайдагы кыргыз мамлекетин Мукан кагандын убактылуу баш ийдирилиши.

Б.з.556-ж.-Жетисууну, Теңиртоону түрктөрдүн ээлеши.

Б.з. 565-ж.-Түрктөрдүн эфталиттерди жеңүүсү

Б.з. 568-569-ж.-Түрк кагандыгы менен Византиянын элчилик байланыштары (Маниах, Земарх)

Б.з. 582-603-ж.-Улуу Түрк кагандыгынын экиге бөлүнүшү.

VII- к.-Кыргыздарды Кешик бий, Кол Жасак бий, Умай бий башкарган.

620-648-ж.-Кыргыздын ханы Шибара Ажан.

Б.з. 7-к-дын башы-Энесай кыргыздарынын кайрадан көзкаранды эместикке ээ болушу.

Б.з. 7-к-дын акыры-Энесай кыргыз жазмасынын (руна сымал) кенири колдонулушу.

622-ж.-Мусулмандардын жыл эсебинин (хижра) башталышы.

632-643-жж.-Кыргыз-Кытай элчилеринин катнашы

7-к. 40-ж.-Кыргыз өлкөсүнүн өз эгемендүүлүгүн чыңдоо аракеттери.

648-ж. -Кыргыз элтебери (башчысы) Шибокүй Ачжандын Кытайдын борборуна барышы

654-683-ж.-Араб баскынчыларынын Мавераннахрга алгачкы жортуулдары. Чыгыш Түркстанда Тибеттин саясий таасиринин күчөшү.

620-648-ж.-Кыргыз ажосу Тор Апа Ичреки

654-ж.-Кыргыз элчисинин Кытайдын борборуна жиберилиши.

654-ж.-Кытай (Тан династиясы) императорунун элчиси Фан Цзяндын кыргыз өлкөсүнө жөнөтүлүшү.

680-711-жж.-Барсбек хандын кыргыздарды башкарышы.

682-ж.-Экинчи Түрк кагандыгынын негизделиши (744-жылгы чейин)

698-699-ж.-Кыргыз каганы Барсбектин каган наамын чыгыш түрк каганы Капагандын таанышы. Элтерис-кагандын кызына Барсбектин үйлөнүшү.

707-709-жж.-Кыргыз кагандыгынын элчилеринин Кытайга барышы.

709-ж.-Кыргыз, кытай, түргөш үчилтик согуш ынтымагынын түзүлүшү.

710-711-ж.ж.-Кыргыз элчиси Эрен Улугдун Тибетке барышы.

710-711-жж.кышы-Чыгыш Түрк кагандыгынын кыргыздарга каршы жортуулу.

711-ж кышы-Сунга чер-токоюндагы салгылашуу.Барсбек-кагандын курман болушу.

711-ж.-Кыргыз элчилеринин Кытайга барышы.

715-ж.-Аз элинин көтөрүлүшү.

716-ж.-Түргөш кагандыгы кайра күчүнө кирген.Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын каганы Капаган жортуулда өлтүрүлгөн.

718-ж.-Кутлуг Билге каган доору

722-ж.-Канзаада Цзүйли Пинхэчжун-тегин жетектеген кыргыз элчилигинин Кытайга келиши.

724-747-748-жж.-Кыргыз элчилеринин Кытайга барышы.

703-750-жж.-Кыргыз каганы Калач хан мезгили

VIII- к.-Кыргыз уруусун Нарбото Арстан башкарган.

731-ж.-Күл-тегиндин ашына кыргыз каганынан Чоро-Тардуш Ынанчунун келиши.

8-к. 1-жарымы-Кыргыз кагандыгы Энесайдагы чакан өлкө.

742-ж.-Уйгур, карлук, басмыл урууларынын Чыгыш түрк кагандарына каршы бирдиктүү күрөшү.

744-ж.-Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын ойрон болушу.

744-840-жж.-Уйгур кагандыгынын Борбордук Азиядагы үстөмдүгү.

746-ж.-Карлуктардын Алтайдан Теңир-Тоого көчүшү

751-ж.-Уйгурларга каршы чиктердин кыймылына кыргыздардын жардамы

758-ж.-Уйгур каганы Баян-чордун кыргыздарга жортуулу. Кыргыз каганынын сөз жүзүндө вассал болушу.

763-ж.-Уйгур кагандыгында манихей дини мамлекеттик дин катары кабыл алынган.

766-940-жж.-Карлук жагбулугу

795-ж.-Уйгур каганы Кутлугдун кыргыздарга жортулуу. Кыргыз каганынын Ажо аталышы.

812-847-жж.-Кыргыз каганы Авабий Тапу Алп (Сол) башкарган.

820-ж.-Кыргыз ажосунун өзүн каган жарыялашы. Эгемендикке ээ болуу.

820-840-жж.-Кыргыздардын Уйгур кагандыгына каршы күрөшү.

840-ж.-Уйгур кагандыгынын борбору Ордобалыкты кыргыздардын басып алышы. Уйгур кагандыгынын кыйрашы.

840-ж.-Кыргыз кагандыгынын ордосун Энесайдан Кыргызнур (Кыргызкөл) аймагына көчүрүү.

840-924-ж.-Улуу Кыргыз державасы (кагандыгы)

842-ж.-Кыргыз колбашчысы Тапу Алп Солдун Тан династиясынын (Кытай) борборуна келиши.

IX-к. 40-50-ж.-Кыргыз кагандыгынын негизги жеңип алуулары.

9-10-к.-Кыргыздардын Чыгыш Теңиртоого келиши.

924-ж.-Енисейдеги кыргыз ээликтерине кидандардын кол салуусу

940-ж.-Караханийлер кагандыгынын түптөлүшү.

960-ж.-Караханийлер кагандыгында исламдын расмий дин болуп жарыяланышы.

10-к.-Араб саякатчысы Абу Дулаф түрк элдерине, алардын ичинде кыргыздарга саякат жасаган.

982-ж.-Фарсы тилинде «Худад ал-аалам» китеби жазылган.

999-ж.-Мавераннахрда Караханийлердин бийлиги орногон.

10-к-дын акыры 11-к.-Бурана курулган.

1069-1070-жж.-Жусуп Баласагуни өзүнүн «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим») аттуу дастанын жазган.

1072-1077-ж.Махмуд Кашгари (Барскани) өзүнүн «Диван луга ат-түрк» («Түрк тилдеринин сөз жыйнагы») аттуу эмгегин жазган.

11-12 кк.-Өзгөн архитектуралык комплекси курулган

1125-1128-ж.ж.-Түндүк-Батыш Монголиядагы жана Чыгыш Теңир-Тоодогу кыргыздардын кара кытай чапкынына каршы күрөшү.

1137-1218-ж.-Түндүк Теңир тоодогу Кара кытай мамлекети. Теңиртоодо исламдан тышкары несториан, буддизм, шаманизм, диндери таркаган.

12-к-дын 1-жарымы-Шах-фазил күмбөзү курулган

1205-ж.-Кыргыз кагандыгын Ырыс инал (Рысдаркан) башкарган.

1207-ж.-Жучи баштаган монгол аскерлеринин «токой элдерине» жортуулу. Кыргыздардын Чыңгызханга баш ийиши.

1218-ж.-Монгол үстөмдүгүнө каршы тумат-кыргыз көтөрүлүшү.

1224-ж.-Кыргызстандын аймагынын Чыңгызхандын экинчи уулу Чагатайдын энчисине тийиши.

XIII-к.-Теңиртоого Энесайдан жана Монголиядан кыргыздардын жаңы журт которуулары.

XIII к.-Кыргыз уруусун башкарган Жанкороз, Алым Арстан хан

1269-ж.-Хайду мамлекетинин негизделиши.

1273-ж.-Кем-Кемжиуттагы (Тыва) кыргыздардын көтөрүлүшү

1292-1293-жж.-Тутуха баш болгон монголдордун Энесайга жортуулу жана кыргыздарды биротоло баш ийдирүү.

1293-ж.-Кыргыз мамлекетинин жоюлушу. Кыргыздардын бир бөлүгүнүн Манжурияга көчүрүлүшү.

1295-ж.-Монголдук Алтай тоолорун мекендеген кыргыздардын бир бөлүгүнүн Шандун вилайетине көчүрүлүшү.

1334-ж.-Талас өрөөнүндө Кензек хатундун күмбөзү («Манастын күмбөзү») тургузулган.

1348-ж.-Тоглук – Темирдин хан жарыяланышы. Моголстан мамлекетинин түзүлүшү.

1371-ж.-Эмир Темирдин Моголстанга алгачкы жортуулу.

XIV к.-Кыргыз урууларын Домбул бий, Муратай, Долон бий, Байгара бий, Жамбы бий башкарган.

14-15-к.-Теңиртоодо кыргыздардын ири уруу бирикмелеринин коңшу урууларды өзүнө жуурулуштурушу.

15-к-дын 80-жылдары-Алатаодо кыргыздардын өз алдынча мамлекет түзүшү.

1484-1504-ж.-Кыргыз хандыгын Ахмет-хандын («Алача хан») бийлеши

1504-08-жж.-Султан Халил Султан- «кыргыздардын падышасы»

15-к-дан тартып-Ала-Тоо аймагынын Кыргызстан деген саясий атка ээ болушу.

16-к-дын башы-Сайф-ад-Дин Аксикенди «Мажму ат - таварих» («Тарыхтар жыйындысы») эмгегин жазган.

1524-1550-ж.ж.-Кыргыз-казак согуш союзу

1524-ж.-Султан Саидхан Теңиртоодогу кыргыздарга жортуул жасаган

1533-1560-ж.ж.-Моголстанды Абу ар-Рашид хан бийлеп турган.

1575-ж.-Памирлик кыргыздар жөнүндө алгачкы маалымат
1609-1614-1624-ж.ж.-Сибирь кыргыздарынын Сибирдеги орус аскерлерине кол салуулары.
17-к-дын башы-Кыргыз Көкүм бийдин Эшим хан менен ынтымагы
1633-ж.-Сибирдик кыргыздарды Жуңгар коңтаажысы Хара-Хуланын баш ийдириши.
17-к 30-ж.-акыры-Көчөбай Сибирдеги кыргыз беги
1643-ж.-Калмактардын жетисуулук, алатоолук кыргыз, казактарга алгачкы жортуулу.
17-к.60-80-ж.ж.-Сибирдик кыргыздарды алтысардык Иренек Ишей уулунун бийлеши.
1670-ж.-Кыргыздын чоңбагыш уруусунун улугу Койсары-бийдин Кашкардын акимдигине көтөрүлүшү.
1703-ж.-Үч миң түтүн кыргызды Сибирден Жуңгар коңтаажысы. Цеван-Рабдандын Жуңгарияга айдатып кетиши.
1707-ж. август-Сибирдик кыргыздардын жеринде Абакан острогунун курулушу.
1710-1876-ж.ж.-Кокон хандыгынын бийлиги
1710-ж.-Шахрух-бийдин Кокон хандарынын династиясына негиз салуусу.
1723-ж.-Калмактардын кезектеги жортуулунун натыйжасында казак, кыргыздардын журт которушу.
18-к. 20-жылдар-Кыргыз Акбото-бийдин Кожентти бийлеши.
1747-ж.-Акмат-бий баштаган кыргыз колунун (10 миң жоокер) Кашкар тарапка жортуулу жана калмактарды жеңиши.
1748-49-ж.-Кашкарлык кыргыздардын калмактар менен чечкиндүү кармаштары.
1754-ж.-Жуңгар (калмак) хандыгын Цинманжур аскерлеринин кыйратышы.
1754-85-ж.-Чыгыш түркстандык Юсуф Кожого кыргыздардын колдоо көрсөтүшү.
1755-58-ж.-Кубат-бийдин саясий ишмердиги тууралуу маалыматтар.
1758-ж.-Саяк, чекир саяк, сарбагыш уруулары Пекинге элчилерин жиберген.
18-к. 50-60-ж.ж.-Кыргыздардын түштүк-батышка оогон бөлүгүнүн Ала-Тоого кайтышы.
1758-ж.-Кытай аскери менен кыргыздардын биринчи кагылышы.
1758-ж.-Сарыбагыш, саяк, солто урууларынын элчилеринин Пекинге барышы.
1760-ж.-Кашкардан 1000 түтүн кыргыздардын Атбашыга көчүшү.
1762-ж.-Ирдана-бийдин Өзгөн, Ошко жортуулу. Кыргыз Ажы-бийдин күрөшү.

1762-1821-ж.-Түштүк Кыргызстанды Кокон хандыгынын каратышы.
1770 (1775)-ж.-Абылай хандын Талас, Чүйгө жортуулу.
1774-1782-ж.-Филип Ефремов Кыргызстан аркылуу Индияга өткөн.
1787-ж.-Муслим Агаферов баш болгон Россия өкмөтүнүн элчилери кыргыздарга келишкен.
1785-ж.-Атаке-бийдин элчилери-Абдыракман, Шергазынын Орусияга жөнөтүлүшү.
1790-1854-ж.-Түндүк кыргыздарды бириктирүүгө аракет кылган инсан Ормон хан Ниязбек уулу.
1800-1842-ж.-Цин империясынын баскынчылыгына жана Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы күрөшкөн жетекчи Тайлак баатыр.
1813-1821-1824-ж.ж.-Ысык-Көлдүк кыргыз элчилеринин Орусияга жөнөтүлүшү.
1824-ж.-Бугу уруусунан Омскиге элчилер жиберилген.
1825-31-ж.-Кокон колунун Чүй, Нарын, Ысык-Көлгө жортуулдары.
1825-ж.-Бишкек чебинин негизделиши.
1825-26-ж.-Атантай, Тайлактын Жангир кожону колдошу.
1832-33-ж.-Тайлак баатырдын (1796-1838) Кокон бийлигине каршы күрөшү.
1839-1912-ж.-Түндүк кыргыздарынын даанышман, кемеңгер инсаны Шабдан Жантай уулу
1842-43-ж.-Ормондун хан көтөрүлүшү.
1842-1843-ж.-Ысык-Көлдүк кыргыздардын Кокондуктарга каршы көтөрүлүшү.
1844-1876-ж.-Элин азаттыкка үндөгөн инсан Пулат хан.
1845-ж.-Алайлык, Ферганалык кыргыздардын кыймылы.
1845-1847-ж.-Кенесары Касымовдун Кыргызстанга чапкыны.
1847-жылдын жазы-Майтөбө, Мыкан салгылашуулары. Хан Кененин жеңилиши.
1854-1863-ж.-Сарыбагыш жана бугу урууларынын чабышынын башталышы жана басылышы.
1855-ж.17-январь-Бугу уруусунун Орусиянын курамына киргизилиши.
1858-1862-ж.-Кыргыз, кыпчактардын Малабекти хан көтөрүшү. Алымбек датканын Кокондо вазирлиги.
1860-ж.-Орус аскерлеринин Чүйгө жортуулу жана Бишкек чебин ээлеши.
1860-1918-ж.-Улуу акын, төкмө Жеңижок, Өтө Көкө уулу.
1860-1918-ж.-Эл акыны, агартуучу Тоголок Молдо, Байымбет Абдракман уулу.
1862-ж. жай-Байтик баатырдын Кокон бийлигине каршы күрөшү.
1863-ж.-Чүй өрөөнүнүн Орусияга толук каратылышы.
1864-ж. Чаткал, Суусамыр, Кетментөбөнү карату.

1864-1933-ж.-Кыргыз элинин улуу акыны жана комузчусу Токтогул Сатылганов

1865-ж.-Таласты Орусияга каратуу.

1863-68-ж.-Нарындык кыргыздарды Орусияга каратуу.

1863-ж.-Курманжанга (1811-1907) Бухара эмиринин датка наамын ыйгарышы.

1864-ж.-М.Г.Черняевдин Коконго жортуул башташы.

1876-ж.-Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөн.

1867-1930-ж.-Улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулу.

1868-ж.-Нарын чыңдоосу курулган.

1869-ж.-Сарт-калмактардын Орусия букаралыгына кабыл алынышы.

1869-ж.-В.В.Радлов Чүй өрөөнүнөн жана Ысык-Көл боюнан «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү жазган.

1869-ж.2-июль-Каракол шаарынын негизделиши.

1873-76-ж.-Кокон көтөрүлүшү. Полот-хан (Исхак молдо).

1876-ж.19-февраль-Кокон хандыгынын жоюлушу.

1876-ж. жаз-Падыша аскерлеринин Алай жүрүшү. Алайлык кыргыздарды каратуу.

1877-ж.-Жети-Шаар мамлекети кулаган. Чыгыш Түркстан Кытайга бириктирилген.

1877-84-ж.-Дунгандардын Кыргызстанга келиши.

1878-ж.-Бишкектин (Пишпектин) уездин борбор – шаар статусун алышы.

1886-ж.-«Түркстан аймагын башкаруу жөнүндө жобо» кабыл алынган.

1887-ж.15-январь-Ошто орус-тузем мектеби ачылган.

1888-ж.1-октябрь-Караколдо айыл чарба мектеби ачылган.

1894-1970-ж.-Улуу манасчы Саякбай Каралаев.

1897-ж.-Токмокто орус-тузем мектеби ачылган.

1898-ж. май-Анжиян көтөрүлүшү.

1900-1998-ж.-Белгилүү окумуштуу Кусейин Карасаев.

1904-88-ж.-Залкар акын жана жазуучу Аалы Токомбаев.

1906-88-ж.-Белгилүү композитор Абдылас Малдыбаев

1909-74-ж.-Белгилүү актер Муратбек Рыскулов

1911-ж.-Казанда Молдо Кылычтын ыр китеби, Уфада Ишенаалы Арабай уулу менен Хафиз Сарсеке уулунун «Алиппе йаки.Төтө окуу» китеби жарык көргөн

1912-86-ж.-Эл сүрөтчүсү Гапар Айтиев.

1912-97-ж.-Залкар жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков.

1913-ж.-Уфада Осмонаалы Сыдык уулунун «Мухтасар тарых-и кыргызийа» китеби жарык көргөн.

1915-ж.-Уфада Осмонаалы Сыдык уулунун «Тарых-и шадманийа» китеби жарык көргөн.

1915-1950-ж.-Уулу акын Алыкул Осмонов.

1916-ж. жай-күз-Кыргыздардын улуттук-боштондук кыймылы. «Үркүн»

1917-ж. 3-март-Падыша өкмөтүнүн кулагандыгы тууралуу

телеграфтык кабардын Бишкекке келиши.

1917-ж. 6-март-Кызыл-Кыяда жумушчу депутаттар советинин түзүлүшү.

1917-ж. 6-апрель-Убактылуу өкмөттүн Түркстан комитетинин

түзүлүшү.

1917-ж. жаз, жай-«Букара», «Алаш», «Шуро-и-Исламия», «Туран»

уюмдарынын уюшулушу.

1917-ж. 19-апрель-Убактылуу өкмөттүн Түркстан комитетинин Кытайдан

кайткан кыргыздарды Пржевальск жана Пишпек уездерине

көчө бербөө жана аларды Нарындын тоолуу райондоруна жайгаштыруу

жөнүндө токтому.

1917-ж. 25-октябрь(7-ноябрь)-Петрограддагы куралдуу көтөрүлүш.

Убактылуу өкмөттүн кулатылышы

1917-ж. ноябрь-Сүлүктү, Кызыл-Кыяда Совет бийлигинин орношу.

1917-ж. декабрь-Таласта Совет бийлигинин жарыяланышы.

1917-ж. декабрь-Ошто Совет бийлигинин орношу.

1918-ж. январь-Бишкекте Эмен багындагы митинг.

1918-ж. январь-Бишкекте Совет бийлигинин орношу.

1918-ж.-Белгилүү актриса Сабира Күмүшалиева туулган.

1918-ж. май Караколдо Совет бийлигинин орношу.

1918-ж. август-Нарында Совет бийлигинин орношу.

1921-1922-ж.-Өз алдынча Тоолуу кыргыз облусун түзүү аракети.

1922-ж. 4-июнь-Түндүк Кыргызстандын Жер-Суу реформасы.

1924-ж. 14-октябрь-Тоолуу кыргыз облусун уюштуруу курултайынын

таркалышы.

1923-1924-ж.-Кара Кыргыз Автономиялык областынын Ревкомунун

председатели Айдарбеков Иманалы.

1924-ж. 7-ноябрь-Кара-Кыргыз Автономиялуу облусун түзүү жөнүндө.

ББАКтын токтому

1924-25-ж.-РКП (Б) Кыргыз обкомунун биринчи секретары Каменский

(Эйдис) Михаил Давыдович.

1924-ж. 7-ноябрь-«ЭркинТоо» гезитинин чыга башташы.

1924-ж. декабрь-Кыргыз Автономиялуу облусунун убактылуу

администрациялык структурасы-4 округдун уюшулушу (Пишпек, Каракол,

Жалал-Абад, Ош).

1925-ж. май-Кара-Кыргыз АО Кыргыз АО деп аталышы.

1925-27-ж.-ВКП (б) областык комитетинин биринчи секретары

Узюков Николай Анисимович.

1926-ж.1-февраль-Кыргы Автономия Республикасын түзүү жөнүндө ББАКтын чечими.

1926-73-ж.-Белгилүү бийчи Бүбүсара Бейшеналиева.

1926-ж.12-май-Пишпек шаарынын атын Фрунзе шаары деп өзгөртүү жөнүндө токтом кабыл алынган.

1927-ж.-В.В.Бартольддун «Кыргыздар» аттуу эмгеги жарык көргөн.

1927-ж.7-март-Кыргыз АССРин уюштуру курултайы.

1927-ж.28-ж.-Түштүк Кыргызстандагы Жер-Суу реформасы.

1927-37-ж.-Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин председатели Жусуп Абдыракманов.

1927-29-ж.-ВКП (б) Кыргыз обкомунун жооптуу секретары

1927-ж.7-март-Кыргыз АССРин уюштуру курултайы.

1927-ж.28-ж.-Түштүк Кыргызстандагы Жер-Суу реформасы.

1927-37-ж.-Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин председатели Жусуп Абдыракманов

1927-29-ж.-ВКП(б) Кыргыз обкомунун жооптуу секретары Шубриков Владимир Петрович.

1928-29-ж.-Араб алфавитинин ордуна Латын алфавити колдонула баштаган.

1928-ж.12-декабрьЖазуучу Чынгыз Айтматов туулган.

1929-ж.Бай манаптар тап катары Кыргызстандан тышкары жакка көчүрүлгөн.

1929-30-ж.ВКП(б) Кыргыз обкомунун жооптуу катчысы Кульков Михаил Максимович

1930-ж.-Кыргыз АССР Советтеринин 2-курултайында Республиканын биринчи Конституциясынын кабыл алынышы.

1930-ж.-Кыргыз драм театрынын ачылышы.

1930-ж.-Республиканын райондук жана шаардык бөлүштүрүүгө өтүшү.

1930-33-ж.-ВКП(б) Кыргыз обкомунун биринчи катчысы Шахрай Александр Осипович

1932-ж.-Ачарчылыктын башталышы.

1932-ж.-Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институттунун уюшулушу.

1933-37-ж.-ВКП (б) Кыргыз обкомунун биринчи секретары Белоцкий Морис Львович.

1933-37-ж.-Кыргыз ССРинин СНК (Совнаркомдун) Председатели Исакеев Баялы Дыйканбаевич.

1934-ж.-Кыргызстан жазуучуларынын курултайы.

1935-ж.-Кыргыз мамлекеттик мугалимдер институтунун уюшулушу.

1936-ж.-Кыргыз мамлекеттик филармониясынын уюшулушу.

1936-ж.-Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын түзүлүшү.

1937-38-ж.-Кыргызстан БК КП (б) биринчи секретары Аммосов Максим Кирович.

1937-ж. 23-март-Кыргызстан Советтеринин чукул чакырылган 5-курултайында Кыргыз ССРнин Конституциясынын кабыл алынышы.

1937-2001-ж.-Белгилүү кино режиссер Төлөмүш Океев.

1937-39-ж.-ВКП (б) Кыргыз обкомунун БК КП(б) биринчи секретары Вагов Алексей Власович.

1937-40-ж.-Кыргызстан БК КП (б) биринчи секретары Боголюбов Николай Семенович

1937-38-ж.-Сталиндик репрессиялардын туу чокусу.

1930-ж. аягы-Кыргыздардын отурукташуусунун аякташы.

1939-ж.-Москвада Кыргызстандын адабияты менен искусствосунун он күндүгү.

1939-92-ж.-Белгилүү кино актер Сүймөнкул Чокморов.

1940-ж.-Орус алфавитине өттүү.

1940-ж. 10-май-Чоң-Чүй каналынын курула башташы.

1940-96-ж.-Белгилүү ырчы Болот Миңжылкиев.

1941-ж. 31-январь-Кыргыз ССР Жогорку Советинин Латын алфавитиндеги кыргыз жазмасын орус алфавитине которуу жөнүндө мыйзамы чыккан.

1941-ж.-Чоң кишилер арасында сабатсыздыкты жоюунун негизинен бүтүшү.

1941-ж.-Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы.

1941-ж. 16-ноябрь-28 баатыр-панфиловчулардын Москванын алдындагы эрдиги.

1942-ж.-Кубат Жуматаев, Чолпонбай Түлөбердиев, Дайыр Асановдун эрдиктери.

1945-78-ж.-Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун Председатели Кулатов Төрөбай.

1950-61-ж.-Кыргызстан БК нын Компартиясынын биринчи секретары Раззаков Исхак Раззакович.

1950-ж.-Колхоздорду ирилештирүү.

1952-ж.-«Манас» эпосуна арналган илимий конференция.

1954-ж.-Кыргыз илимдер академиясынын ачылышы.

1956-ж.-Эки томдуу Кыргызстандын тарыхынын жарык көрүшү.

1957-ж.-Айыл чарбасынын өнүктүрүүдөгү ийгиликтери үчүн Кыргыз ССРинин Ленин ордени менен сыйланышы.

1958-ж.-Кыргыз искусствосун менен адабиятынын Москвадагы экинчи он күндүгү.

1958-ж.-Фрунзеде сыналгы (телевидение) борбору ачылган.

1961-85-ж.-Кыргызстан БК нын Компартиясынын биринчи секретары Усубалиев Турдакун.

1963-ж.-Кыргыз ССРинин Лениндик сыйлык менен сыйланышы.

1963-ж.-Чынгыз Айтматовго Лениндик сыйлыктын берилиши.

1965-ж.-Фрунзе-Ош автомобиль жолунун курулушу аяктаган.

1967-ж.-Искусства институтунун ачылышы.

1974-ж.-«Манас» аэропорту иштей баштаган.

1974-ж.октябрь-Кыргыз ССРинин Октябрь Революциясы ордени менен сыйланышы.

1985-ж.-Кайра куру саясатынын башталышы.

1985-90-ж.-Кыргыз Республикасынын БК КП биринчи секретары, Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун Председатели Масалиев Апсамат Масалиевич.

1989-ж.23-сентябрь-Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзамдын кабыл алынышы.

1990-ж.4-июнь-Ош окуялары.

1990-ж.27-октябрь-Жогорку Кеңеште А.Акаевдин Кыргыз Республикасынын 1-Президенти болуп шайланды.

1990-ж.15-декабрь-Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү (суверенитети) жөнүндөгү Декларацияны Жогорку кеңеште кабыл алыны.

1991-ж.31-август-Кыргызстан Республикасынын Жогорку Кеңешинде «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз каранды эместиги жөнүндө Декларациянын» кабыл алынышы.

1991-ж.12-октябрь-Кыргызстан Республикасынын Президенти А.Акаевди алгачкы жалпы элдик шайлоо.

1991-ж.21-декабрь-Кыргыз Республикасынын көз каранды эмес Мамлекеттер Шериктештигине мүчө болушу.

1992-ж.25-декабрь-Кыргызстандын көз каранды эместигин АКШнын таанышы.

1992-ж.1-февраль-Кыргызстанда алгачкы өкүлчүлүк элчиликтин (АКШнын) ачылышы.

1992-ж.2-март Кыргыз Республикасынын Бириккен Улуттар Уюмуна кабыл алынышы.

1992-ж.30-31-август-Кыргыздардын бүткүл дүйнөлүк 1-курултайы.

1993-ж.5-май-Кыргызстан Республикасынын жаңы Конституциясынын кабыл алынышы.

1993-ж. 10-май-Улуттук валюта-сомдун ишке киргизилиши.

1994-ж. 21-23-январь-Кыргызстан элинин 1-курултайы, Кыргызстан элинин Ассамблеясынын түзүлүшү.

1995-ж. 5-февраль-Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоолор.

1995-ж. 26-30-август-«Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоо.

1995-ж. 24-декабрь-Жалпы элдик шайлоодо Акаевдин Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланышы.

1996-ж. февраль-Кыргызстан элинин 2-курултайы.

1996-ж. декабрь-«Кумтөр» ишке киргизилген.

1997-ж.январь-Казакстан, Кыргыз жана Өзбекстан Республикаларнын ортосунда түбөлүк достук жөнүндө келишимге кол коюу.

1998-ж. 22-январь-Кыргызстандык Салижан Шарипов америкалык 89-экспедициянын экипажында (Спейс-шатл) космоско учкан.

1998-ж. 6-апрель-Кыргызстандын космонавты С.Шариповго Кыргыз Республикасынын Баатыры наамы ыйгарылган.

1998-ж. апрель-Кыргыз Республикасынын жаңы Өкмөтүнүн түзүлүшү.

1998-ж. 17-октябрь-Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөрүүлөрдү киргизүү жөнүндө Мыйзам кабыл алуу боюнча Референдум. Ал референдум боюнча жерге жеке менчик киргизилген.

1999-ж.-Кыргыз Республикасынын эл каттоо өткөрүлгөн.

1999-ж.-Кыргызстанда Ден соолуктун жылы жарыяланган.

1999-ж.-Ч.Айтматовдун 70 жылдык тою дүйнөлүк масштабда белгиленген.

1999-ж. май-Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде Кыргыз Республикасынын «Жер жөнүндөгү кодекси», «Кооперация жөнүндөгү», «Дыйкан (фермер) чарбарлары жөнүндөгү» мыйзамдар кабыл алынган.

1999-ж. 13-октябрь-Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев Баткен облусун түзүү жөнүндөгү мыйзамга кол койгон.

1999-ж. 17-октябрь-Кыргыз Республикасынын шайлоолор жөнүндөгү кодексине ылайык Кыргызстан шаардык, поселкалык жана айылдык кеңештерге шайлоолор болгон.

2000-ж. 20-февраль-Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоолор өткөн.

2000-ж. 4-5-октябрь-Ош шаарынын 3000 жылдыгын майрамдоо.

2000-ж. 28- октябрь-Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо болуп, А.Акаев кайрадан шайланган.

2001-ж. 14-15-июнь-Шанхай бешилтигине кирген мамлекеттердин жыйыны. Ага Президент А.Акаев катышкан. «Шанхай бешилиги», Шанхай кызматташтык уюму» болуп кайра түзүлгөн.

2001-ж. 31-август-Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 10 жылдыгы.

2003-ж. 2-февраль-Кыргыз Республикасынын конституциясынын жаңы редакциясынын кабыл алынышы жана КР Президенти А.Акаев Президенттик мөөнөтүнүн жалпы элдик Референдум аркылуу 2005-жылга чейин узартылышы.

2003-ж.-«Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгынын» жылы.

2003-ж. июнь-Кыргызстандын борбору-Бишкек шаарынын 125 жылдыгы.

2005-ж.-24-март революция

2010-ж.-7-апрель элдик революция

2016-ж.-«Тарых жана маданият жылы»

2016-ж.-1916-ж. көтөрүлүшкө 100 жыл

2016-ж.-Ж.Баласагындын 1000 жылдык мааракеси

2016-ж.-Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнө 25 жыл

АТА МЕКЕНДИН ТАРЫХЫ КУРСУНУН ТЕСТТЕРИ

1. Тарых-бул ... изилденген илим:

- А) адамзаттын келечеги
- Б) жаратылыш байлыктарын
- В) атмосферанын курамын
- Г) адамзаттын басып өткөн жолун

2. Муундардын келип чыгышын жана адамдардын туугандык байланыштарын, уруусун, аты-жөнун изилдөөчү илим ... деп аталат:

- А) генеология
- Б) нумизматика
- В) геральдика
- Г) этнография

3. Тигил же бул мезгилде элдер кандай жашап, эмне окуялар болгону тууралы «издерди» изилдөөнү...деп атайбыз

- А) тарыхый булактар
- Б) оозеки булактар
- В) жазуу булактар
- Г) санжыра булактары

4. Табылган сөөк калдыктарынан адамдын келип чыгышын изилдөөчү илим... деп аталат

- А) антропология
- Б) археология
- В) геология
- Г) геральдика

5. Нумизматика илими эмнени изилдейт

- А) өлкөнүн, шаарлардын, жеке инсандардын гербдерин
- Б) жазуу эстеликтерин жана булактарын
- В) элдин турмуш тиричилигин
- Г) тыйын, металдар, акча системасын, соода тарыхын

6. Азыр биз колдонуп жаткан календарды...деп атайбыз

- А) григорияндык
- Б) батыштык
- В) римдик
- Г) европалык

7. Байыркы адамдардын эң алгачкы кылган иши ... болгон

- А) аңчылык жана жыйноочулук
- Б) мал багуучулук
- В) жер иштетүү жана багбанчылык
- Г) кол өнөрчүлүк жана соода

8. Окумуштуулардын айтуусу боюнча, табигый ресурстарды ыйгарып алуу чарбасын өндүрүштүк чарбага өтүү .. деп аталат

- А) илимий-техникалык революция
- Б) кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү
- В) неолиттик революция
- Г) кризис

9. Сактар ...тилинде сүйлөшкөн

- А) чыгыш иран
- Б) түрк
- В) индия
- Г) араб

10. Антикалык грек авторлору (мисалы, Геродот) сактардын уруу бирикмесинин башкаруучусун ... деп аташкан

- А) хан
- Б) ханзада
- В) князь
- Г) падыша
- Д) император
- Е) өкүмдар

11. Б.з.ч. VI кылымда сак уруулары ... менен согушкан:

- А) персиялыктар
- Б) аландар
- В) хунндар
- Г) моңголдор

12. Усун башкаруучуларынын ордосу жайгашкан жер Чигу шаарынын котормосунун мааниси:

- А) кызыл өрөөндөгү шаар
- Б) жашыл өрөөндөгү шаар
- В) көлтүр өрөөндөгү шаар
- Г) алтын өрөөндөгү шаар

13. Б.з.ч. II-кылымда Тянь-Шанды басып алышкан усундардын жогорку башкаруучусунун ордосу ... жайгашкан

- А) Сыр-Дарыяда
- Б) Жети-Сууда
- В) Ысык-Көлдүн жээгинде
- Г) Фергана өрөөнүндө

14. VI- кылымдын кайсы жылында усундар түрк мамлекетинин курамына кирген?

- А) 545-жылы
- Б) 552-жылы
- В) 558-жылы
- Г) 492-жылы

15. Хунндардын көчмөн мамлекети качан түзүлгөн?

- А) б.з.ч. V-IV кылымдарында
- Б) б.з.ч. II-I кылымдарында
- В) б.з. I кылымында
- Г) б.з.ч. III-II кылымдарында
- Д) б.з.ч. I кылымдарында
- Е) б.з. V кылымында

16. Эзелки кыргыз мамлекети качан түзүлгөн?

- А) б.з.ч. V I к.
- Б) б.з.ч. V к.
- В) б.з.ч. IV к.
- Г) б.з.ч. III к.

17. «Кыргыз» этноними алгач тарыхый булакта ... эскерилген

- А) б.з.ч. 201-жылы
- Б) б.з.ч. 103-жылы
- В) б.з.ч. 150-жылы
- Г) б.з.ч. 180-жылы

18. «Асман аргымактарынын» өлкөсү деп ... аташкан

- А) Кытайды
- Б) Парфияны
- В) Даванды
- Г) Монголияны

19. Ысык-Көл жана Суяб аркылуу өткөн Улуу Жибек жолунун бир бутагы ... деп аталган ?

- А) Памир-Алай
- Б) Чүй
- В) Фергана
- Г) Тибет

20. Улуу Жибек жолу 16 кылым катары менен соода жүргүзгөн, эмне үчүн кийин токтоп калган?

- А) Европа кытай товарларын ири жибекти пайдалануудан баш тарткан
- Б) буга чума эпидемиясы себеп болгон
- В) соода жолдору деңиздер менен океандын магистралдарга чыгарылган
- Г) Кытай жибекти өндүрүү менен аны сыртка чыгарууну токтоткон

21. VI кылымдын кайсы жылында усундар түрк мамлекетинин курамына кирген?

- А) 545-жылы
- Б) 552-жылы
- В) 558-жылы
- Г) 492-жылы

22. Түрктөр өзүлөрүнүн ата-бабаларын мифтик карышкырдын баласы ... деп эсептешкен

- А) Хашин
- Б) Бумын
- В) Ашина
- Г) Мумин

23. Түрктөрдүн коңшулаш урууларга кол салып турушунун башкы максаты ... болгон

- А) Борбордук Азияга үстөмдүк кылуу
- Б) коңшулардын малдарын ээлеп алуу
- В) туткундарды колго түшүрүү жана аларды кулга айландыруу
- Г) баш ийгендерден салык чогултуу

24. Түрк кагандыгы жайгашкан аймак деп аталат

- А) Борбордук Азия
- Б) Сибирь
- В) Монголия
- Г) Сыр-Дарыянын жээги

25. VII кылымдын башында байыркы түрк мамлекеттеринин бири «Он ок эли»деп аталган. Бул ... болгон

- А) Кыргыз кагандыгы
- Б) Батыш Түрк кагандыгы
- В) Карлук кагандыгы
- Г) Түргөш кагандыгы
- Д) Чыгыш Түрк кагандыгы
- Е) Моголистан мамлекети

26. «Каганат» деген эмне?

- А) үлүш, княздын ээлиги
- Б) ээлик, кагандын мамлекети
- В) мамлекет, уруунун ээлиги
- Г) башкаруучунун аймагынын бир бөлүгү

27. Түрк элдеринин эң байыркысы ... болот

- А) казактар
- Б) кыргыздар
- В) уйгурлар
- Г) башкырлар

28. Бул уруулар «сарылар» жана «каралар» деп экиге бөлүнүшкөн. Алар ... болгон

- А) карлуктар
- Б) түргөштөр
- В) түрктөр
- Г) хунндар

29. Эне-Сайдагы кыргыз мамлекети биздин замандын кайсы кылымдарында жашаган?

- А) II-I
- Б) III-IV
- В) VI-VIII
- Г) IV-V

30. Миң-Өзөн ойдуңунан табылган «Алын көлдүн таш жазуулары» деп аталган эпиграфия ... арналган:

- А) Билгеге
- Б) Күлтегинге
- В) Барсбекке
- Г) Тон-йокукка

31. Билге каган менен Күл тегиндин урматына арналган текст кайсы жазуу түрү менен жазылган?

- А) согдиялык
- Б) араб
- В) руникалык
- Г) шына түрүндө

32. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын кыргыздарга каршы жортулуу... жылдары болгон

- А) 698-699
- Б) 712-713
- В) 707-709
- Г) 710-711
- Д) 714-715
- Е) 815-819

33. Кытайлар жеңилип жана миң жылча Орто Азиянын чек арасына жолой албай калган «Эл салгылашуусу» ... болгон

- А) 551-жылы Сыр-Дарыяда
- Б) 651-жылы Таразда
- В) 751-жылы Таласта
- Г) 851-жылы Илиде

34. Уйгур кагандыгы... жашаган

- А) 744-840 жылдары
- Б) 700-730 жылдары
- В) 850-895 жылдары
- Г) 930-950 жылдары

35. «Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн доору»... башталган

- А) Барсбек кагандын бийлигинин тушунда
- Б) Ордо-Балыкты кыргыздар басып алгандан кийин
- В) 751-жылы Талас дарыясындагы согуштан кийин
- Г) Темучин Чынгыз хан деп жарыялангандан кийин
- Д) кыргыз эли калыптангандан кийин
- Е) кыргыздар Теңир-Тоо (Тянь-Шань) аймагына көчүп келгенден кийин

36. Эне-Сайлык кыргыздар...колдонушкан.

- А) б.з.ч. III кылымда кытайлыктардан үйрөнгөн иероглифтерди
- Б) III кылымда грек алфавитинин негизинде түзүлгөн жазууну
- В) кыргыздардын жазуусу болгон эмес

- Г) XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында орустардан алган кириллицаны
- Д) VIII кылымда арабдар колдонушкан жазууну
- Е) VII кылымда өзүлөрү түзүшкөн руна сымал жазууну

37. Караханилер мамлекетин качан, ким негиздеген?

- А) 920-жылы, Сулуу каган
- Б) 930-жылы, Мукан каган
- В) 940-жылы, Сатук Карахан
- Г) 910-жылы, Кулчук

38. Кыргызстандын аймагында ислам мамлекеттик дин... жыл болгон

- А) 960
- Б) 980
- В) 990
- Г) 995

39. Анда Караханий каганатында жашаган түрк элдери, алардын аскерлери, жерлери, шаарлары менен айылдары жөнүндө тарыхый жана географиялык маалыматтар камтылган. Бул китеп...

- А) Жусуп Баласагындын «Кут алчу билими»
- Б) Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгү»
- В) Сыма Цзяндын «Тарыхый жазуулары»
- Г) Рашид ад-Диндин «Жылнаамалар жыйнагы»

40. Түрк элдеринин тарыхын, эстелегин жана маданиятын чагылдырган сөздүгү «Диван лугат-ат-түрк» чыгармасынын автору ким?

- А) Махмуд Кашгари (XI кылым)
- Б) Ходжа Ахмед Ясави (1103-1166)
- В) Абу Наср Мухаммед Аль-Фараби (870-950)
- Г) Жусуп Баласагын (XI кылым)

41. Махмуд Кашгари жана Жусуп Баласагын... болгон

- А) окумуштуулар
- Б) дарыгерлер
- В) саякатчылар
- Г) башкаруучулар

42. Өзгөн, Бурана, Таш-Рабат тарыхый архитектуралык комплекстер кайсыл мамлекеттин убагында курулган?

- А) Могол империясынын мезгили
- Б) Түрк каганатынын мезгили
- В) Караханилер каганатынын мезгили
- Г) Карлук кагандыгынын мезгили

43. Караханий мамлекетинин бөлүнүүсүнүн натыйжасында Чыгыш кагандыгынын борбору ...болду

- А) Баласагын
- Б) Өзгөн
- В) Самарканд
- Г) Бурана

44. Караханий мамлекетин... басып алган

- А) саманилер
- Б) кидандар
- В) манжурлар
- Г) хунндар
- Д) моңголдор
- Е) кокондуктар

45. Чыгыш Түркстан жана Жети-Сууга көчүп келгенге чейин наймандар жашаган

- А) Эне-Сайда
- Б) Алтайда
- В) Улуу Кытай сепилинин аймагында
- Г) Фергана өрөөнүндө
- Д) Чүй өрөөнүндө
- Е) Иртыш дарыясынын аймагында

46. Чынгыз хан жалпы монголдордун ханы болуп...-жылы жарыяланган

- А) 1200
- Б) 1214
- В) 1210
- Г) 1206
- Д) 1219
- Е) 1213

47. Бүткүл Жети-Суу жана Борбордук Теңир-Тоо моңголдук бийликке...- жылы баш ийген

- А) 1207
- Б) 1205
- В) 1218
- Г) 1224
- Д) 1219
- Е) 1241

48. 1206-1207-жылдын эң алгач моңгол ордосунун чабуулуна туш келген элдер...болгон

- А) түштүк сибирлик жана эне-сайлык кыргыздар
- Б) чыгыш сибирлик жана эне-сайлык кыргыздар
- В) ортонку сибирлик жана тянь-шандык кыргыздар
- Г) түштүк Сибирлик жана Орто Азиялык кыргыздар

49. Борбордук Азия (Кыргызстандын аймагы менен бирдикте) Чынгызхандын кайсы уулунун энчисине тийген?

- А) Джучи
- Б) Угедей
- В) Тулуй
- Г) Чагатай
- Д) Жамуха
- Е) Бортэ

50. XIII кылымда Кыргызстандын аймагында жайгашкан...

- А) Караханилер мамлекети
- Б) Хайду мамлекети
- В) Темирландын империясы
- Г) Моголистан мамлекети

51. Хайду мамлекети... жылы түзүлгөн

- А) 1250
- Б) 1269
- В) 1260
- Г) 1255
- Д) 1270
- Е) 1280

52. Моголистандын биринчи падышасы...болгон

- А) Тоглук-Тимур
- Б) Едиге

- В) Темирлан
- Г) Чынгызхан

53. Моголистан мамлекети ...жылы пайда болгон

- А) 1348
- Б) 1346
- В) 1338
- Г) 1350
- Д) 1341
- Е) 1345

54. Моголистан мамлекетинде ислам дини ...жылы официалдуу дин болуп кабыл алынган

- А) 1327
- Б) 1340
- В) 1335
- Г) 1330
- Д) 1354
- Е) 1325

55. Амир Темирдин бийлик жүргүзгөн жылдарын аныктагыла

- А) 1300-1320
- Б) 1340-1350
- В) 1370-1405
- Г) 1320-1340
- Д) 1351-1365
- Е) 1345-1356

56. XVI кылымда Тянь-Шанда кыргыз урууларынын биринчи башкаруучу... болгон

- А) Захирдин Бабур
- Б) Манап бий
- В) Мухаммед кыргыз
- Г) Жарбан батыр

57. Кыргыздардын антропологиялык түзүлүшү качан түптөлгөн?

- А) V-VI кылымдарда
- Б) VI-VII кылымдарда
- В) IX-XII кылымдарда
- Г) XII-XV кылымдарда

58. Ойрот-калмактардын Жунгар хандыгы кайсы жылы түзүлгөн?

- А) 1655
- Б) 1635
- В) 1645
- Г) 1676

59. Цинь империясы тарабынан Жунгар хандыгы... жылдары кулаган?

- А) 1757-1758
- Б) 1776-1778
- В) 1765-1766
- Г) 1755-1756

60. Кайсыл себептен казак-кыргыз мамилелеринин ортосун бузган ?

- А) калмактардан бошогон жайыттар жана жерлерди туура бөлүштүрүү
- Б) бири-биринин жерлерин тартып алган
- В) ич ара чыр-чатактар
- Г) кыргыз-казактардын кошулушу

61. Кыргыз урууларынын Абылай ханга каршы чыккан баатыр?

- А) солто уруусунан Жайыл баатыр
- Б) бугу уруусунан Боромбай
- В) сарыбагыш уруусунан Шабдан баатыр
- Г) саяк уруусунан Тайлак баатыр

62. Казак султаны Кененсары Касымов...кыргыздарды басып кирген

- А) 1865-1867-жылдарда
- Б) 1875-1877-жылдарда
- В) 1845-1847-жылдарда
- Г) 1855-1857-жылдарда

63. «Жайыл кыргынында» кыргыздар... салгылашкан?

- А) казактар менен
- Б) калмактар менен
- В) монголдор менен
- Г) кытайлар менен

64. Кененсары Касымовго каршы кыргыздардын күрөшүн ... жетектеген

- А) Алымбек датка
- Б) Боронбай
- В) Ормон хан
- Г) Шералы хан
- Д) Ажыбек датка
- Е) Шабдан батыр

65. Кокон хандыгын качан, ким жана кайсы жерде негиздеген ?

- А) 1770-1800. Кетмен-Төбө. Нарбото бий
- Б) 1709-1721. Фергана, Коканд. Шахрух бий
- В) 1721-1734. Абдукерим бий. Бухара
- Г) 1842-1876. Шералы хан. Кашкар

66. Түндүк Кыргызстанда кокондуктар негиздешкен

- А) жер иштетүүнү
- Б) чептерди курууну
- В) аскер ишин
- Г) шаарчаларды салууну

67. 1862-жылы Чүй кыргыздарынын кокондуктарга каршы көтөрүлүшүнүн жетекчиси болгон

- А) Медет датка
- Б) Жангарач
- В) Байтик баатыр
- Г) Бүргө баатыр
- Д) Жантай
- Е) Алымбек датка

68. Кокон хандыгынынын начарлашынын себеби болуп саналган

- А) ири феодалдардын өз алдынчалыкка умтулушу
- Б) баскынчыл жоортулдар
- В) чет өлкөлөрдөн кийлигишүүсү
- Г) элдик көтөрүлүштөр жана хан сарайындагы ич ара келишпестиктер
- Д) этностор аралык кагылышуулар
- Е) уруулар аралык кагылышуулар

69. Кыргызстандын сарыбагыш уруусунун элчилери Петербургга.... барышкан

- А) 1865-жылы январда

- Б) 1875-жылы октябрда
- В) 1785-жылы декабрда
- Г) 1870-жылы сентябрда
- Д) 1780-жылы ноябрда
- Е) 1855-жылы январда

70. Кыргыз урууларынын ичинен кимдер жогорку бийликте турган?

- А) аксакалдар
- Б) манаптар
- В) баатырлар
- Г) элдик чогулуштар

71. Россиянын курамына биринчи кирген кыргыз уруусу?

- А) Сарыбагыш
- Б) Бугу
- В) Монолдор
- Г) Саяк
- Д) Бостон
- Е) Солто

72. Борбордук Тянь-Шань кыргыздарынын ... жылы Россияга кошулган?

- А) 1863
- Б) 1877
- В) 1867
- Г) 1899

73. Россия Алайлык кыргыздарды ...-жылы каратып алган

- А) 1876
- Б) 1873
- В) 1875
- Г) 1874
- Д) 1877
- Е) 1890

74. Түркстан генерал-губернаторлугу...-жылы түзүлгөн.

- А) 1869
- Б) 1866
- В) 1865
- Г) 1868
- Д) 1867
- Е) 1880

75. 1898-жылы Андижан көтөрүлүшүн ким жетектеген?

- А) Шадыбек Шергазы
- Б) Мадали Дукчи
- В) Пулат хан
- Г) Зиядин Максым уулу

76. Кыргызстанда Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эл арасында саясий үгүт жүргүзгөн демократиялык уюм... болгон

- А) «Кошчу бирикмеси»
- Б) «Шуро ислам»
- В) «Хизб-ут-Тахрир»
- Г) «Букара» бирикмеси
- Д) «Горнорабочий»
- Е) «Туран»

77. Түндүк Кыргызстанда Совет бийлигине коркунуч келтирген ири кулактык козголоң...болгон

- А) Нарында
- Б) Түптө
- В) Беловодскиде
- Г) Таласта
- Д) Дмитриевкада
- Е) Караколдо

78. Кыргыз АССРнин Эл Комиссарлар советинин алгачкы төрагасы болгон

- А) Ж.Абдрахманов
- Б) А.Сыдыков
- В) А.Орозбеков
- Г) И.Айдарбеков
- Д) А.Осмонбеков
- Е) Т.Айтматов

79.«Туран» партиясынын максаты болгон

- А) Түркстанды Россиядан бөлүп, бирдиктүү Түрк мамлекетин түзүү
- Б) Түрк элдеринин союзун түзүү
- В) Түркстанда эркин Кыргызстан өлкөсүн түзүү
- Г) бирдиктүү Казакстан мамлекетин түзүү

80. Кыргыз Автономиялуу Республикасы... - жылы түзүлгөн

- А) 1925
- Б) 1928

- В) 1927
- Г) 1926
- Д) 1929
- Е) 1941

81.1924-жылы 14-октябрда түзүлдү

- А) Кыргыз Тоолуу Автономиясы
- Б) Кара – Кыргыз Автономиялуу областы
- В) Кыргыз ССРи
- Г) Кыргыз АССРи
- Д) Кыргызстан республикасы түзүлдү
- Е) Түркстан крайы

82. Кыргыз АССРи Конституциясын...- жылы кабыл алган

- А) 1928
- Б) 1931
- В) 1930
- Г) 1929
- Д) 1932
- Е) 1937

83. Кедей үй-бүлөдөн чыккан мамлекеттик, партиялык саясий ишмер болгон

- А) Абдыкерим Сыдыков
- Б) Ишенаалы Арабаев
- В) Османаалы Сыдык уулу
- Г) Баялы Исакеев

84. XX кылымда кыргыз мамлекетин түзүүгө биринчилерден болуп аракет кылгын инсан болгон

- А) И. Арабаев
- Б) Сарыкулаков
- В) Бабаханов
- Г) А. Сыдыков

85. 1930-жылдарды репрессияланган Кыргызстандын көрүнүктүү лингвист-окумуштуусу болгон

- А) К. Юдахин
- Б) К. Тыныстанов
- В) Д. Шүкүров
- Г) А. Батманов
- Д) С. Орозбеков
- Е) Т. Айтматов

86. «Эркин-Тоо» гезитинин биринчи чыгарылышы болгон

- А) 1924-жылдын 7-ноябрында
- Б) 1921-жылдын 21-октябрында
- В) 1925-жылдын 10-мартында
- Г) 1922-жылдын 2-апрелинде

87. Молдо Кылычтын жыйнагы Казандан чыккан. Уфада болсо И.Арабаев менен Хафиз Сарсеке уулунун «Алиппе йаки Тото окуу» китеби кайсы жылы жарык көргөн?

- А) 1899
- Б) 1915
- В) 1901
- Г) 1911

88. Кыргыздардын биринчи филологу жана «Чондор үчүн алиппе» автору?

- А) Жусуп Абдырахманов
- Б) Осмонаалы Сыдык уулу
- В) Ишенаалы Арабаев
- Г) Белек Солтоноев

89. Кыргыз тарыхчысы, этнографы, адабиятчысы, акыны, «Кызыл кыргыз тарыхы» китебинин автору ?

- А) Осмонаалы Сыдык уулу
- Б) Ишенаалы Арабаев
- В) Абдыкерим Сыдыков
- Г) Белек Солтоноев

90. Кыргыз жазуусу араб алфавитинен латын тамгасына өткөн

- А) 1926
- Б) 1928
- В) 1927
- Г) 1929

91. Кыргыз жазуусу араб алфавитинен орус алфавитине которулган

- А) 1937
- Б) 1938
- В) 1941
- Г) 1939
- Д) 1940
- Е) 1942

92.1938-1939-жылдары тоталитардык режимдин курмандыгы ... кыргызстандык адам болгон

- А) 40 миңден ашуун
- Б) 50 миңден ашуун
- В) 30 миңден ашуун
- Г) 80 миңден ашуун

93.Советтер союзунун баатыры Ысмайылбек Таранчиев болгон:

- А) жөө аскер
- Б) танкист
- В) учкуч
- Г) чалгынчы

94.Москваны коргоодо баатырдык менен курман болгон кыргыз жигити болгон

- А) К. Жаркынбаев
- Б) Ч. Түлөбердиев
- В) К.Жуматаев
- Г) А.Коөнкөзов
- Д) Д.Шопоков
- Е) К.Ибраев

95.Кыргызстандыктардын биринчилерден болуп Советтер Союзунун Баатыры деген наамды ким алган?

- А) Чолпонбай Түлөбердиев
- Б) Николай Дмитриев
- В) Дайыр Асанов
- Г) Дүйшөнкул Шопоков

96.1942-жылы Кыргызстанга канча өнөр-жай ишканалары көчүрүлүп келген

- А) 30
- Б) 56
- В) 43
- Г) 38

97.1950-1961-жылдары Кыргызстанда БК КП биринчи секретары болгон

- А) Т.Усубалиев
- Б) Х.Таширов
- В) И.Раззаков
- Г) К.Дыйканбаев

98. XX кылымдын 50-60-жылдары Кыргызстандын таланттуу театр жана кино актёру болгон

- А) А.Боталиев
- Б) М.Рыскулов
- В) К.Мухтаров
- Г) Б.Минжылкиев

99. Кыргыз адабияты жана искусствосунун Москвада экинчи декадасы жылы болгон

- А) 1955
- Б) 1959
- В) 1958
- Г) 1965
- Д) 1960
- Е) 1985

100. Улуу манасчылардын катарын белгилегиле:

- А) Келдибек, Калыгул, Тыныбек, Чоюке, Сагымбай, Саякбай
- Б) Келдибек, Бекмурат, Тыныбек, Чоюке, Сагымбай, Саякбай
- В) Келдибек, Бекмурат, Тыныбек, Арстанбек, Сагымбай, Саякбай
- Г) Келдибек, Бекмурат, Тыныбек, Чоюке, Женижок, Саякбай

101. Төлөгөн Касымбековдун Түштүк Кыргызстандын Орусиянын курамына

күч менен киргендиги тууралуу тарыхый романы ... деп аталат

- А) «Сынган кылыч»
- Б) «Көчмөндөр кагылышы»
- В) «Тоолор кулаганда»
- Г) «Цивилизациялар кагылышы»

102. 1985-жылдан 1990-жылдын октябрь айына чейин Кыргызстан КП БК биринчи катчысы болуп иштеген

- А) Т.Усубалиев
- Б) Т.Кулатов
- В) А.Акаев
- Г) И.Раззаков
- Д) А.Аманбаев
- У) А.Масалиев

103. Кайра куру саясаты башталган жыл

- А) 1989
- Б) 1985

- В) 1990
- Г) 1995

104. Кыргыз ССРнин «Мамлекеттик тил» жөнүндө мыйзамды кабыл алган жыл

- А) 1989
- Б) 1990
- В) 1993
- Г) 1991

105. Ош коогалаңы болгон жыл

- А) 1990
- Б) 1993
- В) 1998
- Г) 1999

106. Кыргыз республикасынын биринчи Президенти кайсыл жылы шайланган?

- А) 12-сентябрь 1992-жылы
- Б) 12-октябрь 1991-жылы
- В) 12-январь 1990-жылы
- Г) 27-ноябрь 1995-жылы

107. Кыргыздарын бүткүл биринчи курултайы жылы болгон

- А) 1994
- Б) 1991
- В) 1992
- Г) 1993
- Д) 1990
- У) 1995

108. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы майрамдалган

- А) 1994-жылы октябрда
- Б) 1995-жылы августа
- В) 1995-жылы октябрда
- Г) 1994-жылы июнда
- Д) 1995-жылы майда
- Е) 1997-жылы сентябрда

109. БУУнун чечими жана КР Президентинин жарлыгы менен 2003-жылы ... деп жарыяланган

- А) «Тоо жылы»
- Б) «Дени сак улут жылы»

- В) «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы»
- Г) «Билим жылы»
- Д) «Ден соолук жылы»
- Е) «Үй бүлө,ынтымак,өз ара кечиримдүүлүк жылы»

110. 1992-жылы 3-мартта Кыргыз Республикасы

- А) мамлекеттик туусун кабыл алды
- Б) БУУга мүчө болду
- В) мамлекеттик туусун кабыл алды
- Г) НАТОго мүчө болду
- Д) БВФго мүчө болду

111. Кыргыз Республикасынын символдору?

- А) Президент, Премьер-министр, Жогорку Кеңеш
- Б) Конституция, туу, герб
- В) Туу, герб, гимн
- Г) Кыргыз эли

112. Кыргыз Республикасынын желеги качан кабыл алынган?

- А) 1991-жылы 1-апрелде
- Б) 1992-жылы 3-мартта
- В) 1993-жылы 5-мартта
- Г) 1993-жылы 1-июнда

113. Кыргыз Республикасынын улуттук валютасыжылы киргизилген

- А) 1990
- Б) 1991
- В) 1993
- Г) 1994

114. Бишкекте эң биринчилерден болуп кайсы мамлекеттин элчилиги ачылган?

- А) Кытай
- Б) АКШ
- В) Франция
- Г) Турция

115. Этникалык кыргыздар азыркы күндө кайсы мамлекетте көп санда жашашат?

- А) Кытай
- Б) Россия
- В) Казакстан
- Г) Турция

116. Кыргыз республикасы кайсыл жылы Бириккен Улуттук Уюмдун мүчөсүнө кирген?

- А) март, 1993
- Б) ноябрь, 1995
- В) февраль, 1992
- Г) октябрь, 1993

117. Кыргызстанда бийликтин алмашышы ... болгон

- А) 2003-жылы 24-мартта
- Б) 2010-жылы 7-апрелде
- В) 2005-жылы 26-мартта
- Г) 2004-жылы 7-апрелде

118. Кыргызстандын тарыхында кызыл так менен калган кандуу күн ... болгон

- А) 2005-жылдын 24-мартында
- Б) 2010-жылдын 7-апрелинде
- В) 2005-жылдын 26-мартында
- Г) 2004-жылдын 7-апрелинде

119 Кыргызстандагы 2010-жылдын 7-апрелиндеги кандуу массалык баш аламандыкта канча адам курман болгон?

- А) 110
- Б) 150
- В) 86
- Г) 84

120. Кыргызстанда КР Президентинин жарлыгы менен 2016-жылы ... деп жарыяланган?

- А) «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы»
- Б) «Дени сак улут жылы»
- В) «Тарых жана маданият»
- Г) «Билим жылы»

Колдонулган адабияттар:

1. Ө.Ж. Осмонов Кыргызстандын тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) Экзамендик 100 суроого жооп Б.2008
2. Ө.Ж. Осмонов, А.Асанканов Кыргызстандын тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби Б.2001
3. Аттокуров Сабыр. Кыргыз этнографиясынын тарыхнаамасы. Б.1996.
4. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. Дастан (Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков). – б., 1993.
5. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану-лугати т-түрк» сөз жыйнагы (1072-1077).-Б., 1997.
6. Анвар Байтур. Кыргыз-тарыхынын лекциялары. 1-китеп.-Б., 1992.
7. Кыргыз ССР тарыхы. 1-том. – Ф., 1973.
8. Малабаев Ж.М. Кыргыз мамлекетинин тарыхы.Б.,1992.
9. Бартольд В.В. Кыргыздар. Тарыхий очерк. Кыргыздар: санжыра, тарых
10. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. – Б., 1999
11. Гумилев Л.Н.Хундар.-Алматы: «Казакстан», 1998.
12. Худяков Ю.С. кыргызы на простарах Азии.-Б.,1995.
13. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Байыркы байыркы мезгилде Орто Азиядагы жашаган элдер тууралуу маалыматтардын жыйнагы. Кыргыздар...1-китеп.- Б., 1993.
14. Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы.1-китеп.-Б.,1993
15. Табышалиев С.Т. Происхождение кыргызского народа. – Б., 1993

МАЗМУНУ

1. Киришүү□□□□□□□□□□.....	3
2. Кыргызстан таш жана коло доору□.....	4
3. Кыргызстандын аймагындагы алгачкы уруу союздары, мамлекеттер.....	6
4. Кыргызстандагы байыркы түрк кагандыктары.....	7
5. Борбордук Азиядагы үстөмдүк үчүн күрөш.....	9
6. Кыргыздардын өз алдынчалыгы үчүн күрөш.....	10
7. Кыргыз элинин XI-XIX к. биринчи жарымында коңшу эл менен болгон мамлеси.....	12
8. Кыргыздар Кокон хандыгынын мезгилинде.....	14
9. Кыргызстандын Россияга каратылышы.....	16
10. Падыша колониялык саясаты. Кыргызстандагы улуттук-боштондук күрөш...	17
11. Падышачылык бийликтин кулашы совет бийлигинин орношу.....	20
12. Совет бийлигинин мезгилиндеги социалдык-экономикалык курулуш (1917-1940 жж.).....	21
13. Кыргыз мамлекетинин негизделиши. Тоталитардык режимдин күч алышы....	23
14. Кыргызстан Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында.....	25
15. Кыргызстандын бүлүнгөн эл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү (1946-1964-жж.).....	26
16. Кыргызстан «Өнүккөн» социализм мезгилинде (1964-1985-жж.).....	27
17. Кайра куруу жылдарындагы Кыргызстан (1985-1991).....	28
18. Эгемендүү Кыргыз республикасынын жаралышы	30
19. Кыргыз элинин маданияты.....	32
20. Тарыхый инсандардын өмүрү жана ишмердүүлүгү.....	34
21. Глоссарий.....	77
22. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын негизги доор жадыбалы.....	82
23. Ата Мекен тарыхы курсунун тесттери.....	97
24. Колдонулган адабияттар.....	11
.	8

**Каниметов Адыл Күлжигитович
Майкаданова Наргиза Тилекматовна**

АТА МЕКЕНДИН ТАРЫХЫ
Факультеттер аралык 2-курстун студенттери үчүн
укулдук колдонмо

Тех. редактор: Жакыпова Ч.А.

К. Тыныстанов атындагы БМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды.
Заказ 478. Нускасы 100 даана.
Тел.: 52696